

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

**Տնօրեն Զօրեան Հիմնարկի Ցեղասպանության Ուսումնասիրությանց
Արտասահմանեան Անդամ Հայաստանի Գիտութիւններու
Ակադեմիայի**

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

**ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵԴՐՈՆԻ ՍՐԱՀԻՆ ՄԷՋ
14 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 2003
ՊՈԻԷՆՈՍ ԱՅՐԷՍ**

ՄԱՅՐԵՆԻ - 2004

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

**ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՍԻՆ**

**ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԿԵԴՐՈՆԻ ՍՐԱՀԻՆ ՄԷՋ
14 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 2003
ՊՈԻԷՆՈՍ ԱՅՐԷՍ**

ՄԱՅՐԵՆԻ - 2004

ԱՆՆԱՐԱՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Այսօր պիտի աշխատիմ բացատրել Հայկական Ցեղասպանությունը հետեւեալ չորս ստորաբաժանումներով՝

- Հայկական Ցեղասպանութեան ընկերային եւ պատմական ազդակները
- Հայկական Ցեղասպանութեան իսկական գործարարությունը
- Թրքական ուրացումները
- Ինչ եւ Հայկական Ցեղասպանութեան ճանաչման հեռանակարները

Ներածական

Իմ կարծիքովս, շատ դժուար է հասկնալ Հայկական Ցեղասպանությունը՝ առանց ըմբռնելու պատմական զարգացումը, պատմական հոլովոյթները, որոնք հասունցուցին եւ հողը պատրաստեցին Հայկական Ցեղասպանութեան:

Ինչպէս գիտէք, Օսմանեան Կայսրությունը աստուածապետական կայսրութիւն մըն էր՝ *թէոգրասի*: Բայց կան *թէոգրասի*ի տեսակներ, ինչպէս՝ քրիստոնէայ աստուածապետությունը. այսինքն՝ քրիստոնէականը: Օսմանեանի պարագային ամէնէն յատկանշականը այն էր, որ ան իսլամական աստուածապետութիւն մըն էր. հետեւաբար, Իսլամ կրօնքը եւ իսլամական կրօնքի տոկմաները եղան Օսմանեան Կայսրութեան ծագման եւ զարգացման մղիչ ուժերէն մին եւ, իմ կարծիքով, Օսմանեան աստուածապետական Կայսրութեան այդ իսլամական բնոյթը մեծ դեր խաղաց Հայկական Ցեղասպանութեան զարգացման մէջ:

Նախ եւ առաջ ուշագրաւ հարց մը կը ծագի հոս: Ինչպէս գիտէք, հայեր դարերով ապրած են ուրիշ իսլամական

ՓՐՈՑ. ՏԲԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

կայսրություններու մէջ,- Պարսկաստան, արաբական երկիրներ,- եւ արդարօրէն կարելի է հարց տալ, որ ինչո՞ւ նոյն այդ երկիրներուն մէջ, ուր իսլամական կրօնքը կը տիրապետէ, զանգուածային ջարդ եւ կոտորած չէ եղած: Օսմանեան Կայսրութեան պարագային, իսլամական կրօնքին զուգընթաց կար նաեւ ուրիշ ազդակ մը, որ էր ռազմաշունչ իսլամ պետականութիւնը:

Ինչպէս գիտե՞ք, Օսմանեան Կայսրութիւնը ռազմական ծաւալապաշտութեան մը վրայ հիմնուած է,- շարունակ, շարունակ երկիրներ գրաւել եւ իբրեւ նուաճեալ տարր օգտուիլ տեղական ժողովուրդներէն:

Յետոյ, անշուշտ, Օսմանեան Կայսրութեան պարագային կար ուրիշ հանգամանք մը, որ բացակայ էր Պարսկաստանի, արաբական երկիրներու, Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ,- հայ ժողովուրդի բնօրրանը մաս կը կազմէր թուրք ազգի կազմաւորման, թուրք ազգութեան աշխարհագրական դիրքին. կար հարիրաւոր հազարներ ընդգրկող կեդրոնացած հայ ազգաբնակչութիւն մը, որ աշխարհագրականօրէն եւ ռազմա-քաղաքականօրէն կը սպառնար թուրք ժողովուրդի աշխարհագրական դիրքին: Հետեւաբար, այս ազդակները միասնաբար դեր մը խաղալով մղեցին, որ այդ իսլամական բնոյթը վնասակար դեր կատարէ հայ եւ թուրք յարաբերություններու մէջ:

Իսլամական կրօնքը երբեք չ'ընդունիր ոչ-իսլամներու հաւասար ըլլալը իսլամներու: Անհաւասարութեան պարագան հիմնաքարը կը կազմէ իսլամական կայսրութեան. բայց ստոր կողքին կար նաեւ ուրիշ ազդակ մը,- հայերը ո՛չ միայն անհաւասար էին իսլամներու, այլեւ կը կազմէին ստորադաս ժողովուրդ մը: Այս ստորադասութիւնը աղէտ մը դարձաւ հայ ժողովուրդին համար, որովհետեւ այդ ստորադասութեան կողքին կար նաեւ խտրականութիւն: Հայերը

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

չէին կրնար հաւասար իրաւունքներ վայելել, կառավարական պաշտօնեայ չէին կրնար ըլլալ, զինուորական չէին կրնար ըլլալ:

Իմ կարծիքով, սակայն, հայ ժողովուրդի բնաջնջման ամենամեծ ազդակը հանդիսացաւ իսլամական կրօնքի այն արգելքը, որուն համաձայն քրիստոնեայ հայերը իրաւունք չունէին զենք կրելու կամ զինուելու:

Հինգ հարիւր տարի թրքահայ ժողովուրդին մէջ այս անպաշտպանութիւնը, այս զենք կրելու իրաւունքէն զրկուած ըլլալը, անհանդուրժելի պայմաններ ստեղծեցին արեւելեան նահագներուն մէջ, ուր մինչեւ ատամները զինւած քիւրտեր եւ թուրքեր շարունակ կը սպառնային հայերու, կը բռնաբարէին ու կը կողոպտէին զենքէ զրկուած հայերը, եւ հայերը ստիպուած էին ենթարկուիլ: Երբ դուք դարերով այս պայմաններուն մէջ ապրիք, ենթարկուիլը վերապրելու միջոց մը կ'ըլլայ, որովհետեւ երբ քիւրտերը յանկարծ կը յարձակին գիւղին վրայ եւ դուք ուզէք առանց զենքի ինքնապաշտպանուիլ, դատապարտուած կ'ըլլաք սպաննուելու:

Ուրեմն վերապրելու, գոյատեւելու համար, հայերը որդեգրեցին ենթարկուելու այդ հոգեբանութիւնը: Ենթարկուած վիճակով ապրելու այս հարկադրանքը դարեր շարունակ հայ ժողովուրդի նահանգներուն, մա՛նաւանդ գիւղերուն մէջ անհանդուրժելի կացութիւն մը ստեղծեց եւ դարեր շարունակ տեսած արտագաղթը ասոր մէկ հետեւանքն էր: Այլապէս, ինչո՞ւ պէտք պիտի ըլլար որ հայերը գաղթէին Վանէն, Մուշէն ու Պիթլիսէն դէպի Իզմիր, Իսթանպուլ, Պալքանեան երկիրներ, Ֆրանսա եւ Ամերիկա:

Այս դժնդակ պայմաններուն մէջ, ուր արտաքին աշխարհէն տարանջատուած եւ բոլորովին մեկուսացած «անհաւատ» հայերու համար արդարակոորով դատի ու դատաստանի պայմանները անգոյ էին, Արմենական, Հնչակեան եւ

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

Դաշնակցական մարտաշունչ պայքարները՝ թէև մեծ մասամբ հազուագիստ անձնագոհ հերոսութեան մարմնացումներ՝ սակայն եւ այնպէս դժբախտաբար դատապարտուած էին վերջնական ձախողութեան: Նկատի ունենալով համիտեան հետագայ ջարդերը, կարելի է նոյնիսկ ըսել որ անոնք հանդիսացան ահաւոր վիժում մը:

Համիտեան Չարդերը Իբրեւ Նախափորձ Ապագայի Հայկական Յեղասպանութեան

Ուրեմն այս պայմաններուն մէջ էր որ հայ ժողովուրդը սկսաւ ձայն բարձրացնել, որովհետեւ նկատեց որ ուրիշ քրիստոնէայ ազգեր՝ Պալքանեան թերակղզիի պուլկարները, յոյներն ու սլաւները ապստամբեցան կայսրութեան դէմ եւ կրցան ձերբազատուիլ օսմանեան լուծէն: Եւ երբ հայերը նոյնպէս փորձեցին ձերբազատուիլ օսմանեան լուծէն, պատահեցաւ անխուսափելին. տեղի ունեցաւ Ապտուլ Համիտի շրջանի ջարդերու շարքին առաջինը, որ էր Սասունի կոտորածը 1894ի Օգոստոսին:

Եւ եթէ դուք ուսումնասիրէք թէ ինչո՞ւ Սասունի ժողովուրդին մէկ մասը ապստամբեցաւ, կը յանգիք այդ հալածանքին եւ անտանելի պայմաններուն, որովհետեւ Սասունի մէջ հայերը ստիպուած էին տուրք վճարել ո՛չ միայն օսմանեան կեդրոնական կառավարութեան, այլեւ՝ քիւրտերուն: Քիւրտերն սկսան ըսել թէ իրենց ալ տուրք պէտք է վճարուէր եւ հայերը անհանդուրժելիութեան աստիճանի մը հասնելով, ըսին թէ իրենք մէ՛կ հարկահաւաքի կը վճարեն՝ կա՛մ քիւրտերուն եւ կամ կառավարութեան: Ասոր վրայ էր որ Սուլթան Համիտ առիթ ստեղծեց քիւրտերը խթանելու եւ ահաւոր ջարդ մը եղաւ 1894ի Օգոստոսին Սասունի մէջ:

Շատ հետաքրքրական է որ, ինչպէս ուրիշ պարագաներու եւրոպական պետութիւնները կը միջամտէին (օրինակ՝ ամէն

ԱՎՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

անգամ որ Պուլկարիոյ, Յունաստանի մէջ ջարդ եղաւ Ռուսիա եւ Անգլիա միջամտեցին), ա՛յս անգամ ալ միջամտեցին, բայց հայոց պարագային Սասունի ջարդին ընդդէմ միակ միջամտութիւնը եղաւ գրաւոր բողոքներով:

Առ ի հետեւանք, Ապտուլ Համիտ հետեւեալ եզրակացութեան եկաւ,– հայերը իսկապէս անպաշտպան ժողովուրդ մըն են: Ո՛չ Ռուսիա շահագրգռուած էր պաշտպանելով հայերը, ո՛չ Անգլիա, ո՛չ Ֆրանսա: «Թո՛ղ ուզածնուն չափ բողոքեն», մտածեց Համիտ: Եւ հետեւանքը եղաւ այն, որ 1894–էն 1896, երկու տարուան մէջ, 200,000–էն 300,000 հայեր կործանեցան իբրեւ հետեւանք ջարդերու ուղղակի եւ անուղղակիօրէն առթած քանդիչ աւերներուն: Հակազդեցութիւնը կրկին նոյնն էր՝ ո՛չ միջամտութիւն, ո՛չ պատիժ Օսմանեան Կայսրութեան դէմ. այլ՝ միայն բողոքներ:

Հոս կը տենենք թէ հայ ժողովուրդին խոցելիութիւնը (վաւըրըպիլիթիւն) արդէն կը յստականայ եւ ձեւով մը օսմանեան վարիչներուն կ'ապահովեցնէ, որ հայերը խոցելի ժողովուրդ մըն են, հետեւաբար կարելի է զանոնք ջարդել եւ խուսափիլ ամէն պատիժէ: Իմ կարծիքովս՝ Հայկական Ցեղասպանութիւնը ըմբռնելու համար այս հանգամանքին արժեւորումը յոյժ կարեւոր է:

Ժամանակի ընթացքին, օսմանեան թուրքերը հասկցան, ըմբռնեցին եւ գնահատեցին, որ հայերը խոցելի ժողովուրդ մըն են. կարելի է զանոնք ջարդել եւ նոյն ատեն անպատիժ մնալ:

Երբ կը կարդամ Առաջին Պատերազմի Հայկական Ցեղասպանութեան կազմակերպիչներու կարգ մը արտայայտութիւնները,– Պէհմէտտին Ծաքիր, Նազըմ, որոնք Երրորդ էին ջարդերու ժամանակ,– կը նկատեմ որ իրենք ալ կ'ըսեն. «Տեսէ՛ք. Ապտուլ Համիտ կը կոտորէ. բայց ո՛չ Ռուսիա, ո՛չ Անգլիա որեւէ միջամտութիւն ըրած ունին»:

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

Եւ հոս ուրիշ շատ ողբալի բան մը պատահեցաւ,- երբ մէկը շարունակ կը սպառնայ եւ սակայն այդ սպառնալիքը երբեք չի գործադրեր, խոցելի ժողովուրդը ա՛լ աւելի խոցելի կը դառնայ: Ուրեմն եւրոպական պետութիւնները իրենց վատահեղիութիւնը կորսնցուցին, Ապտուլ Համիտ սկսաւ լուրջի չառնել եւրոպական պետութիւններու սպառնալիքները եւ քանի անգամ նոյնիսկ անգլիացի բարեկամները, բայց յատկապէս հայերու բախնամ պաշտպան՝ նորվեկիացի Ֆրիտեոֆ Նանսէնը, հայոց ըսին. «Երանի՜ թէ Եւրոպա երբեք պաշտպանելու խոստումներ կամ ձեռակերպութիւններ չընէր, որովհետեւ այդպէս ընելով աւելի վնասեց հայերուն, քան եթէ լուռ մնար եւ չմիջամտէր»:

Թուրքերը, մա՛նաւանդ Սուլթան Համիտ, կատղած էին որ հայերու համար եւրոպացիները շարունակ կը միջամտէին նա՛խ Պերլինի Դաշինքի 61րդ յօդուածով 1878 Յուլիսին, յետոյ 1895ի նոր բարենորոգումներու ծրագիրով:

Կայ Սուլթան Համիտի հետաքրքրական մէկ ազդարարութիւնը, որ եւ գտայ գերմանական աղբիւրներու մէջ:

1894ի Սասունի ջարդէն անմիջապէս վերջ, գերման դեսպան Ռատովնիի հետ հանդիպում մը կ'ունենայ Սուլթան Համիտ եւ այդ առիթով հետեւեալը կ'ըսէ. «Նայեցէ՛ք. Պալքանեան պետութիւնները՝ Պուլկարիա, Յունաստան, Սերպիա, Մոնթենեկրօ, ասոնք Օսմանեան Կայսրութեան թեւերն ու ոտքերն էին: Մարդ մը կրնայ ապրիլ առանց թեւերու եւ ոտքերու. բայց հայերուն բնական ճահանգները Թուրքիոյ աղիքներն են. այսինքն՝ հնոցը մարսողական գործողութեան: Երբ մէկը զրկուի իր մարսողական գործողութենէն, չի կրնար ապրիլ եւ կը մեռնի»:

Ապա կ'աւելցնէ հետեւեալը. «Ես կը նախընտրեմ մեռնիլ, քան թէ թոյլ տալ որ Հայաստանի մէջ բարենորոգումներ ըլլան, որովհետեւ երբ հայերը բարենորոգումներ ունենան,

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

հաւասարութեան իրաւունք կ'ունենան եւ իրենց խելքով, աշխատասիրութեամբ այնքան յառաջ պիտի երթան, որ մենք, թուրքերս, հպատակ պիտի ըլլանք հայերուն»:

Այսպէս էր կացութիւնը. հայերուն աշխարհագրական դիրքը եւ հայերուն զանգուածային ներկայութիւնը արեւելեան նահանգներու մէջ ստեղծեցին կացութիւն մը, որ թուրքերու համար բարենորոգումի (ռէֆորմ) կապակցութեամբ կը նշանակէր Օսմանեան Կայսրութեան քայքայումը: Ինչպէս Ապտուլ Համիտ մատնանշած էր, Կայսրութեան ծայրագոյն շրջանները բնակող Պալքանեան ազգերը Օսմանեան Կայսրութեան սիրտը չէին, բայց հայոց բնակած վայրերը Օսմանեան Կայսրութեան սիրտին համագօր էին եւ կառավարութիւնը չէր կրնար թոյլատրել որ հայերը հոն հաւասար իրաւունքի տիրանան եւ բարենորոգումներ ունենան:

Ուրեմն այս պայմաններուն տակ էր որ 1894էն 1896ի 200,000-էն 300,000 հայերու բնաջնջումը ազդանշան մը եղաւ յաջորդ թուրք սերունդներուն համար, ըսելով որ Ապտուլ Համիտ անկատար գործ մը ըրաւ, չփնացուց բոլոր հայերը. նայեցէ՛ք, այսքան կորուստ տալէ յետոյ, երեսուն տարի վերջ, հայերը կրկին վերակենդանացան եւ այսօր մեզի համար նոր սպառնալիք մըն են:

Պէտք է շեշտեմ հետեւեալ կէտը: Հետաքրքրական է որ Ապտուլ Համիտի ջարդերը ամբողջական ջարդեր չէին: Մեծ մասամբ ջարդի ենթարկուողները այր մարդիկ էին: Երկրորդ՝ ջարդուողները քաղաքի բնակիչներ էին. գիւղերու մէջ շատ ջարդ չեղաւ: Երրորդ՝ ջարդերը երկու կամ երեք օր տեւեցին, յետոյ ըսին *բախտու* (դադրեցուցէ՛ք): Անանկ որ այս մասնակի ջարդերէն կիներ եւ երախաներ, ինչպէս նաեւ գիւղային բնակչութիւնը գերծ մնացին մեծ մասամբ, եւ երբ կարդաք Իթթիհատի գաղտնի խօսակցութիւնները, կը նկատէք թէ շեշտակիօրէն կ'ըսեն. «Այս անգամ մենք արմա-

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

տական բնաջնջում պիտի կատարենք, որովհետեւ օգուտ չունի կիները, երախաները խնայելը»:

Եւ հետաքրքրական է որ երբ Իթթիհատական Կուսակցութիւնը 1908ի Յուլիսին տապալեց Ապտուլ Համիտի վարչակազմը եւ ստեղծեց սահմանադրական (քոնստիդուսիոնալ) վարչաձեւ մը, հաւասարութեան սկզբունքը գլխաւոր կէտն էր այդ յեղափոխութեան. բայց թուրքերը տեսան որ հայերը այս նոր սահմանադրութենէն օգտուելով սկսան գլուխ բարձրացնել թուրքերու դէմ:

Ատանաչի Ջարդը Նախափորձ Տեղապալանութեան

Հիմա ես ուսումնասիրութիւն մը կ'ընեմ 1909ի Ատանաչի ջարդին մասին եւ կը նկատեմ որ Ատանաչի ջարդը մասամբ հետեւեանքն էր հայ ժողովուրդի մեծ խանդավառութեան: Տեղացի հայերը այնքա՛ն գօտեպնդուեցան 1908ի յեղափոխութեամբ, որ 1908ի Յուլիսէն յետոյ եւ մինչեւ 1909ի ջարդերուն սկսիլը, անոնք, այդ հայերը, ազգայնաշունչ թատրոններ կազմակերպեցին:

Անոնցմէ ոմանք թուրքերուն բացէ ի բաց կ'ըսէին. «Ձեր մուխը պիտի մարենք. մենք հիմա ազատութիւն ունինք, ապագայ Հայաստան պիտի ստեղծենք»: Եւ թատրոններու մէջ հին հայկական թագաւորութեան վերստեղծումին առնչութեամբ այսպիսի ներկայացումներ կը կազմակերպէին: Թուրքերը սկսան ըսել. «Կը տեսնէ՞ք, հայերը գլուխնին առին գացին. մեզի ասպարէզ կը կարդան»: Այսինքն՝ սարսափելի գրգռութիւն ստեղծուեցաւ թուրք ժողովուրդին մէջ հայերու հանդէպ եւ տեղի ունեցաւ 1909ի Ատանաչի կոտորածը:

Կ'ուզէի հոս շեշտել որ կարգ մը հայերու ազգայնամոլ գրգռութիւնները ազդակներէն մին էին պատահարին. սա մասամբ հասկնալի է ժողովուրդի մը համար որ դարեր

ԱՎՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

շարունակ ճնշուած եւ հալածուած մնաց եւ հիմա յանկարծակիօրէն կը ճախրէր իր ձերբազատուած ազգայնական ոգիով եւ թափ կու տար իր սանձազերծուած լեզուին. բայց կար նաեւ ուրիշ ազդակ մը, որ պէտք է կարելորութեամբ շեշտադրեմ:

Անկկա հետեւեալն էր.- 1894-1896ի ջարդերուն, Ատանան գերծ մնացած էր ջարդէ, որովհետեւ Զէյթունի ապստամբութիւնը պատճառ եղած էր որ Ատանայի թուրքերը վախնան, մտածելով. «2,000-3,000 քաջ հայեր Զէյթունի մէջ 40,000նոց թուրք բանակին դէմ դրին, դիմադրեցին, ահագին կորուստներ պատճառեցին. կրնան անոնք իջնել լեռներէն Ատանա եւ մեզի ալ ջարդ մը տալ»: Վախի մէջ էին, հետեւաբար բան մը չըրին հայերուն: Զարդերը վերջանալէ յետոյ, Խարբերդէն, Վանէն, Պիթլիսէն ջարդարար թուրքեր երբ Ատանա եկան, ըսին. «Ապուշներ, այս ի՞նչ հարստութիւն կայ հոս հայերուն մօտ, մենք հայերը ջարդելով հարստացանք, ահագին հողերու տէր եղանք. դուք ինչպէ՛ս թոյլ կու տաք որ հայերը բարգաւաճ ապրին»: Արդարեւ, կուտակուած ահագին հարստութիւն կար Ատանայի մէջ:

Պատմական անյեղիի ճշմարտութիւն մըն է որ ջարդերու, հայկական ցեղասպանութեան մէջ, պետական քաղաքականութեան, ատելութեան եւ կրօնքի կողքին, ամենամեծ ազդակներէն մին էր հայերուն հարստութեան տիրանալու մարմաշը, ագահութիւնը: Անմիջականօրէն հարստութիւն ձեռք ձգելու, ակնթարթային կերպով հարստանալու մարմաշ մը կար, եւ ասիկա մեծ դեր խաղաց Ատանայի ջարդի գործադրութեան մէջ:

Այս Ատանայի ջարդը 1909ին անգամ մը եւս ցոյց տուաւ թուրքերուն, իթթիհատականներուն, թէ հայերը որքա՜ն խոցելի են:

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏԻԵԱՆ

Շատ հետաքրքրական բան մը եղաւ. երբ որ ջարդեր տեղի կ'ունենային, Ռուսիոյ, Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Գերմանիոյ, Ամերիկայի նաւատորմիկները Ատանայի նաւահանգիստ Մերսինի դիմացը, որոշ հեռաւորութեան վրայ դիրք բռնած դիտակներով կը հետեւէին ջարդերուն, բայց որեւէ զրահաւոր չհամարձակեցաւ կամ չուզեց միջամտել: Երբ գերման հիւպատոսը իր դեսպանէն արտօնութիւն խնդրեց որ գերմանական զրահաւորին իրաւասութիւն տայ, որպէսզի նաւաստիները ցամաք ելլեն եւ կեցնեն ջարդը, քանի որ ահաւոր արինահոսութիւնը տակաւին կը շարունակուէր, գերման դեսպանը այդ առաջարկը կամ խնդրանքը յղեց Պերլին: Պերլինի մէջ գերման կայսրը Արտաքին Գործոց Նախարարութեան գլխաւոր ղեկավարն էր. բոլոր ստացւած հեռագիրները իր ձեռքէն կ'անցնէին:

Ես Գերմանիա կատարած իմ պրպտումներուս մէջ շատ հետաքրքրական հեռագիր մը գտայ: Հիւպատոսին հեռագիրը կ'երթայ Պերլին եւ կը փոխանցուի գերման կայսրին գրասենեակը: Գերման կայսրը կը կարդայ զայն եւ լուսանցքին վրայ կը գրէ հետեւեալը. «Մեր ի՞նչ գործն է միջամտել հայերուն համար. հայերը մեզ բնաւ չեն հետաքրքրեր. ո՛չ մէկ գերմանական զրահաւոր պէտք է միջամտէ»:

Հոս, իմ կարծիքովս, խորհրդանշական է թէ որքա՛ն անտարբեր էին եւրոպացիները, որոնց աչքերուն առջեւ օր ցերեկով արին կը հոսէր Ատանայի մէջ եւ չկամեցան իսկ միջամտել:

1909ի այս սպանդը երկու հանգրուանով տեղի ունեցաւ: Առաջինին, հայերը բաւական դիմադրեցին եւ պաշտպանութեան միջոցով բաւական զոհ խլեցին թուրքերէն, մինչեւ որ Մերսինի մէջ կայք հաստատած անգլիացի հիւպատոսը միջամտեց, հաշտութիւն եղաւ եւ թուրքերը պայման մը

ԱՎՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

դրին, ըսելով. «Մենք կը դադրեցնենք մեր յարձակումները հայ թաղին վրայ, եթէ հայերը զինաթափ ըլլան, իրենց զէնքերէն հրաժարին»:

Եւ որովհետեւ իրենց զինանիւթը սպառելու վրայ էր, հայերը հարկադրաբար ընդունեցին, ենթարկուեցան այս պայմանին: Անվտանգելի թուրքերը իրենց պաշտօնական խոստումը չյարգեցին եւ ամենաահաւոր ջարդը տեղի ունեցաւ շաբաթ մը վերջ, երբ նոր զինուորներ եկան իբրեւ թէ խաղաղութիւն հաստատելու համար:

Ես հիմա մանրամասնօրէն կ'ուսումնասիրեմ Ատանայի ջարդը եւ ձեզի կը հաւաստիացնեմ որ Ատանայի ջարդին եղան այնպիսի ահաւոր վայրագութիւններ, որոնք նոյնիսկ կարելի չէր երեւակայել ցեղասպանութեան ժամանակ, 1915ին: Ահաւոր եւ ամէն տեսակի վայրագութիւններ, որոնք, իմ կարծիքովս, փորձաքարը եղան հայկական ցեղասպանութեան: Իթթիհատականները անգամ մը եւս համոզուեցան որ հայերը կարելի է ջարդել եւ անպատիժ մնալ:

Ուրեմն Ապտուլ Համիտէն կու գանք 1909, 1909էն կու գանք 1915: Բայց նախ քան հոն հասնիլը, կ'ուզեմ շեշտել կէտ մը: Թուրքերու ատելութիւնը եւ միանգամայն վախը հայերու հանդէպ շեշտուեցաւ ուրիշ դէպքով մը, որ տեղի ունեցաւ 1912ի աշնան:

Առաջին Պալքանեան Պատերազմը, Բարենորոգումներու Հարցը եւ Հայաջինջ Քաղաքականութեան Մը Որդեգրումը

1912ին մեծ շարժում մը կար երկու տարբեր ուղղութիւններով. Պալքանեան առաջին պատերազմը եւ հայկական բարենորոգումներու շարժումը:

Պալքանեան առաջին պատերազմին, Հոկտեմբեր եւ Նոյեմբեր ամիսներուն, անհաւատալի քան մը եղաւ: Հոս

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

կ'ուզեմ ըսել թէ Պալքանեան պատերազմը 1912ին տեղի ունեցաւ այն նոյն պայմաններուն տակ, որոնց ներքեւ գործադրուեցան հայկական ջարդերը:

Պերլինի Դաշինքին 61րդ յօդուածը կապ ունէր հայկական բարենորոգումներուն հետ, բայց 23րդ յօդուածը կապուած էր Մակեդոնիոյ: Վեց երոպական պետութիւնները Թուրքիոյ ըսին թէ անոնք պարտաւոր են, հայերու կողքին, Մակեդոնիոյ մէջ ալ բարենորոգումներ ընել եւ դադրեցնել իրենց հալածանքները Մակեդոնիոյ բնիկ տարրին դէմ:

Երկու ամիս, 1912ի Յունիս-Յուլիս ամիսներուն, թուրքերը երկու ահաւոր ջարդ գործադրեցին Մակեդոնիոյ մէջ՝ հո'ն ալ ընելով այն, ինչ ըրած էին հայերուն, - ողջակիզել կամ ողջ ողջ աչրել: Պալքանեան պետութիւնները, - Յունաստան, Պուլկարիա եւ Սերպիա, - անցեալին միշտ կը պայքարէին իրարու դէմ, քանի որ Մակեդոնիան կռուախնձոր մըն էր յոյներու, պուլկարներու եւ սերպերու միջեւ, այն իմաստով թէ ո'վ պիտի տիրապետէր Մակեդոնիոյ:

Երբ այս երկու ջարդերը տեղի ունեցան թուրքերն ամբարտաւանօրէն ըսին թէ իրենք 23րդ յօդուածը չեն ճանչնար ու Պալքանեան պատերազմին ձեռնարկելէ առաջ 1912ին զգայացունց ցոյցեր կազմակերպուեցան Պոլսոյ մէջ: Համալսարանական թուրք ուսանողներ ամբարտաւան տողանցքներ կ'ընէին փողոցներու մէջ Թալաաթի առաջնորդութեամբ եւ վստահ՝ թէ 24 ժամէն կրնան Եուկոսլաւիան, Յունաստանն ու Պուլկարիան գրաւել եւ լաւ դաս մը տալ, կը պոռային. «Ապո'ւշ յոյներ, 24 ժամէն Աթէնք պիտի գանք: Պուլկա'ր պնակալէզներ, դուք մեր ոտքերը պիտի լիզէք. դուք ո'վ էք որ...»: Որով կացութիւնը վատթարանալով ճգնաժամի մը վերածուեցաւ:

Այս պայմաններուն տակ, Պուլկարիա, Յունաստան եւ Սերպիա անտեսելով իրենց հակամարտութիւնները, թշնա-

ԱՆԵՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

մութիւնները, միացան ոռոսական գօտեպնդումով եւ միա-
համուռ բանակ մը կազմեցին: Թրքական պատմութեան մէջ
առաջին անգամ ըլլալով, թորք յաղթապանձ բանակը
ահաւոր պարտութիւն մը կրեց երեք շաբթուան մէջ: Յոյները
83,000 գերի առին միայն Ճանինայի մէջ. պուլկարները
ջախջախեցին թորք զօրաբանակը եւ հասան մինչեւ
Զաթալնա, Պոլսոյ մօտերը: Այսպիսով, արդի պատմութեան
մէջ առաջին անգամ ըլլալով թրաքական բանակը հսկայ
պարտութիւն մը կրեց, ահաւոր կորուստներու կողքին:

Ի՞նչ եղաւ հետեւանքը:

Օսմանեան Կայսրութիւնը արտաքսուեցաւ Պալքանեան
թերակղզիէն. Յունաստան, Պուլկարիա եւ Սերպիա իրենց
ամբողջական անկախութիւնը ձեռք բերին, եւ երբ կարդաք
այդ ժամանկուայ թրքական թերթերը, կը տեսնէք թէ ինչ-
պիսի՝ ողբերգութիւն մը ծայր առաւ Պոլսոյ մէջ: Տասնեակ
հազարաւոր փախստական թորք գաղթականներ Պուլկա-
րիայէն, Յունաստանէն ու Սերպիայէն կու գան Պոլիս,
առանց տունի, կը քնանան մզկիթներու մէջ եւ փողոցները,
կը պառկին վրաններու տակ, սովէ եւ հիւանդութենէ կը
մեռնին: Թորք հրապարակագիրներ կ'աղաղակեն, ըսելով.
«Այսքան ողբերգութիւն թորք պատմութեան մէջ չէ
տեսնուած»:

Եւ ճիշդ այս ժամանակին, թրքական այս ազգային մեծ
տագնապին կը զուգադիպի Պօղոս Նուպար Փաշայի
պատուիրակութեան այցը Եւրոպա, հայկական բարենոր-
ոգումներու հարցը վերարծարծելու: Փարիզ, Պերլին եւ
Լոնտոն հանդիսավայրը կ'ըլլան բազմաթիւ հայկական
դիմումներու: Պալքանեան պատերազմը վերջացած էր եւ
հաշտութիւն պիտի կնքուէր: Պոլսոյ Պատրիարքը կը
միջամտէ, ըսելով. «Ծատ կը խնդրեմ, հայկական հարցն ալ
նկատի առէք, որովհետեւ Պերլինի Դաշինքին ճիշդ

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

յօդուածը, ինչպէս Մակեդոնիոյ 23րդ յօդուածը, անկատար կը մնայ: Թուրքերը բոլորովին անտարբեր են եւ որեւէ բարենորոգում չի կատարուիր»:

Այս պատրիարքական միջամտութիւնը ուղղակի կատ-
ղեցուց թուրքերը: Իթթիհատական ղեկավարները ցասումով
հակազդեցին, ըսելով. «Մենք Պալքանները կորսնցուցինք,
մեծ վտանգ մը կայ որ արեւելեան մահաճգներն ալ կո-
րսնցնենք»: Թուրք բանաստեղծներ, ինչպէս եւ երեսփո-
խաններ կ'արտայայտուին այս ուղղութեամբ, յատկապէս
ապագայ ցեղասպանութեան ժամանակ իբրեւ արտաքին
գործոց մախարար ծառայող Հալիլ Մէնթէշէն, Թուրքիոյ
խորհրդարանին մէջ ճառ մը կը խօսի, ազդարարելով որ
Պալքաններու կորուստը կրնայ շուքի մէջ մնալ. կայ աւելի
մեծ վտանգ մը, որ կորուստն է արեւելեան մահաճգներուն՝
այս բարենորոգումներու հարցին պատճառաւ:

Իմ կարծիքովս, հայկական ցեղասպանութեան մախա-
նշանները, կարգադրութիւնները սկսան դէպքերու այս
դասաւորումով:

Ի՞նչ եղաւ: Երիտասարդ Թուրքերու Իթթիհատական Կու-
սակցութեան Կեդրոնական Կոմիտէն յեղաշրջում մը կրեց:

Նոր անդամներ ընտրուեցան Կեդրոնական Կոմիտէին մէջ
եւ այդ նոր անդամներուն մէջ տիրական դիրք գրաւեցին
Առաջին Պատերազմի հայկական ցեղասպանութեան գըլ-
խաւոր երեք կազմակերպիչները՝ Տոքթորներ Պէհաւտտին
Շաքիր եւ Նազըմ, եւ թուրք ջարդարարներու գաղափա-
րախօսը՝ Զիա Կեօքալի: Այս երեքը Կեդրոնական Կոմիտէին
մէջ քիչ մը կազմեցին եւ ես մինչեւ հիմա համոզուած եմ
որ հայկական հարցին առնչութեամբ նոյնիսկ այլապէս
ամենազօր մկատուող Էնվէր եւ Թալասթ ստիպուեցան
ենթարկուիլ այս երեք անձերու հեղինակութեան, որով-
հետեւ թուրք հեղինակ մը վերջերս իր գիրքին մէջ ըսաւ որ

ԱՎԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Թալաաթ որոշ հեզմանքով մը կը վարուէր Զիա Կէօքալիի հանդէպ իբրեւ երազատեսի, այսինքն՝ բանթորանիսթի: Թալաաթ հաւատացող մըն էր օսմանականութեան եւ դէմ էր բանթորանիզմի: Բայց իբրեւ ճկուն վարիչ մը, տեսաւ որ հոսանքը այդպէս է եւ ենթարկուեցաւ անոր:

Ուրեմն 1911-1912ին Իթթիհատ Կուսակցութեան ղեկը անցաւ ձեռքը այս երեք անձերուն, որոնք յետոյ մեծ դեր կատարեցին ցեղասպանութեան կազմակերպութեան մէջ: 1913ին տեղի ունեցաւ երկրորդ թրքական յեղափոխութիւն մը, որովհետեւ 1912 Յուլիսին, իթթիհատականները վեց ամսուան համար կառավարական ղեկը կորսնցուցած եւ իրենց հակառակորդ Իթիլաֆականները կառավարութեան գլուխ անցած էին: Էնվէր, Թալաաթ եւ իրենց մօտիկ գործակիցները գաղտնի կերպով պատրաստուելով այդ կառավարութիւնը տապալելու գործին, 23 Յունուար 1913ին յարձակեցան կառավարական շէնքին վրայ, տապալեցին վարչապետը եւ 1913 Յունուարէն յետոյ ամբողջ կառավարութիւնը անցաւ Իթթիհատ Կուսակցութեան ձեռքը:

Մինչեւ այդ պահը, այս ղեկավարները հեռուէն կը հսկէին կառավարութիւնը եւ խորհրդարանին մէջ տիրական դիրք ունէին. բայց այս անգամ մոլեռանդ իթթիհատականները գրաւեցին բոլոր նախարարական պաշտօնները. Թալաաթ եղաւ ներքին գործոց նախարար:

Առ ի հետեւանք, հսկայ պատրաստութիւններ տեսնուեցան նահանգներու մէջ: Թալաաթ հպարտութեամբ կ'ըսէր որ իր առաջին գործերէն մէկը եղաւ արմատաւորուիլ արեւելեան նահանգներուն մէջ եւ այս կապակցութեամբ ըրաւ շատ հետաքրքրական բան մը, որ ցեղասպանութեան ժամանակ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ:

1912ի Պալքանեան պատերազմին հետեւանքով տակաւին հազարաւոր փախստական թուրքեր, որոնք իրենց տունը,

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

բանը կորսնցուցած էին Սելանիկի, Մանասղրի մէջ, թշուառական կեանք մը կ'ապրէին Թուրքիոյ մէջ:

Թալաաթ անոնցմէ 5,000 հոգի դարձուց ոստիկան-զինուոր (ժանտարմա) եւ անոնց մեծ մասը դրկեց արեւելեան նահանգները: Հայկական ցեղասպանութեան մէջ այս ոստիկան-զինուորներուն դերը մեծ եղաւ: Բոլոր կարաւաններուն, հայկական կարաւաններուն հսկողները այդ ոստիկան-զինուորներն էին: Ատելութեամբ լեցուած քրիստոնեաներու դէմ՝ ասոնք եղան ամենավայրագ ջարդերու մասնակիցները:

Ուրեմն 23 Յունուար 1913էն յետոյ, արդէն սկսան ցեղասպանութեան կանխապատրաստութիւնները: Բոլոր կարեւոր նահանգներու կուսակալները (վալի) նշանակուեցան իթթիհատականներէ եւ երբ 1913էն 1914 արդէն պատերազմի նախանշանները կային, թուրքերը առին ուրիշ նոր քայլ մը, - գերմանական զինուորական պատուիրակութիւն մը Իսթանպուլ եկաւ մարզելու եւ վերակազմելու համար թրքական բանակը, եւ հոն առաջին անգամ թրքական ոստիկանութեան մէջ ստեղծուեցաւ գաղտնի սպասարկութիւն մը, որուն համար գերմանացիները մարզեցին թուրք գաղտնի ոստիկաններ: Այս գաղտնի սպասարկութեան (Տէբարթմէնդ 2) պաշտօնը եղաւ կազմել յատուկ թղթածրարներ՝ առընչուած հայ ղեկավար տարրերու, ինչպէս՝ Զօհրապ, Խաժակ, ուրիշ դաշնակցականներ եւ չէզոքներ: Սկսան ասոնք բոլորը գաղտնօրէն հետապնդել:

Օգտուելով այս նախապատրաստական աշխատանքէն, Ապրիլ 24ի ձերբակալութիւններու ժամանակ հետախուզական այս 2րդ բաժինը մեծ դեր մը կատարեց: Անոնք պատրաստ էին եւ գիտէին թէ ով ո՞ր կ'ապրի, ի՞նչ կ'ընէ:

Թալաաթ, Զօհրապ եւ Վարդգէս

Երբ Ապրիլ 24ին եւ յաջորդող շաբաթներուն միայն Իսթանպուլի մէջ ըստ թրքական պաշտօնական աղբիւրներուն 2,345 հալեր ձերբակալուեցան, եւ գաւառներու մէջ ալ մեծաթիւ մտաւորականներ, եկեղեցականներ, վաճառականներ կալանաւորուեցան եւ աքսորուեցան Անատոլի, երկու հալ երեսփոխաններ՝ Գրիգոր Զօհրապ եւ Վարդգէս զերծ մնացած էին ձերբակալութիւններէն:

Օգտուելով առիթէն, Զօհրապ Թալաաթի մօտ գնաց, ըսելու համար. «Ինչո՞ւ այս միջոցներուն կը դիմէք. մենք ահագին զոհողութիւններ կ'ընենք, հանգանակութիւն կ'ընենք, հիւանդանոց մը հաստատեցինք, կ'ուզենք թուրք բանակին օգտակար ըլլալ: Հալերը իրենց պարտականութիւնը պիտի կատարեն, զինուոր պիտի ըլլան. ինչո՞ւ, ուրեմն, ձեր այս աստելութիւնը»:

Առ ի պատասխան, Թալաաթ ժպիտով մը Զօհրապին կ'ըսէ. «Զօհրապ, ինծի 1010 մի՛ կարդար: Երբ մենք Պալքանեան պատերազմին ահագին պարտութիւններ կրեցինք, դուն չէի՞ր որ հալկական բարենորոգումներու հարց արծարծեցիր, գացիր բոլոր դեսպանատուները՝ ռուսական, անգլիական, դրդելու համար որ եւրոպացիները միջամտեն»: Եւ երբ Զօհրապ կը վարանի, Թալաաթ գգրոցը կը բանայ, թղթածրարներէն մէկը կ'առնէ եւ կ'ըսէ. «Դուն այսինչ թուականին ռուսական դեսպանատուն գացի՞ր»: Զօհրապ «Հաւանաբար գացի» կը պատասխանէ: Թալաաթ կը յարէ. «Դուն ի՞նչ գործ ունիս. թրքահպատակ մը, թուրք խորհրդարանի անդամ մը, առանց թուրք կառավարութեան գիտութեան՝ ի՞նչ գործ ունիս ռուսական դեսպանատունը»:

Ուրեմն ամէն ինչ գրեթէ ստուգուած էր: Թուրքերը հետապնդած էին ականաւոր հալ քաղաքական գործիչները:

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

Ինչպես քիչ առաջ շեշտեցի, իմ կարծիքովս, այս պայմաններում մէջ, Պալքաններու կորուստին յաջորդող ժամանակաշրջանին է որ Իթթիհատական Կուսակցութիւնը լուրջ կերպով սկսաւ մտածել հայ ժողովուրդին արմատական հարուած մը տալու եւ զայն բնաջնջելու մասին: Ասոր ապացոյցը կայ Վարդգէսի ըրած յայտնութիւններուն մէջ: Ծէմալ Փաշա շատ մօտ էր Վարդգէսին եւ կը յարգէր Վարդգէսը, դաշնակցական երեսփոխանը: Անգամ մը ան Վարդգէսին հետեւեալը կ'ըսէ. «Վարդգէս, խելքերնիդ գլուխնիդ հաւաքեցէք, վազ անցէք Եւրոպայէն. եկէք բարենորոգումները մենք մեզի կարգադրենք: Երբեք թոյլ պիտի չտանք որ եւրոպական պետութիւնները կրկին միջամտեն եւ մեզի բարենորոգումներ պարտադրեն հայկական նահանգներուն մէջ. եթէ դուք չանսաք, չանդրադառնաք մենք վտանգին, քեզի եւ կը վստահեցնեմ որ երբ որ բարենորոգումներու ծրագիրը պարտադրուի մեզի... ամէնէն քիչը 300,000 հայեր պիտի կոտորուին արեւելեան վեց նահանգներուն մէջ»:

«Մենք բացարձակապէս որոշած ենք. դուք պիտի չունենաք բարենորոգումներ, որովհետեւ ատիկա կը նշանակէ հաւասարութիւն, հայկական ոյժ, հայկական բարգաւաճում, եւ մենք կորսնցնելով մեր գերակշիռ դիրքը, պիտի կորսնցնենք նաեւ այդ նահանգները»:

Հոս հարկ է շեշտել որ Ծէմալ Փաշան, ի տարբերութիւն Էնվէրի եւ Թալաաթի, աւելի մեղմ էր. ինքը չէր հաւատարջարդերու եւ 1915-ին աքսորուածները ուզեց Հալէպ, Սուրիա, անապատները տեղաւորել այն հեռահաս նպատակով, որ հայերը ձուլուին թուրք ժողովուրդին մէջ եւ միանգամայն արաբներու դէմ ոյժ մը ըլլան, որովհետեւ արաբները գլուխ բարձրացուցած էին: Բայց այդ նոյն Ծէմալը իր խորարմատ թրքութիւնը ցոյց տուաւ, երբ նկատել տուաւ որ եթէ բարե-

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

նորոգումներ պարտադրուին Թուրքիոյ, արեւելեան Թուրքիոյ հայութիւնը ջարդի պիտի ենթարկուի, եւ այդպէս ալ եղաւ:

1914ի Փետրուար ամսուան մէջ, երոպական պետութիւնները առաջին անգամ ըլլալով դաշինքի ուժով Իթթի-հատական Կուսակցութեան պարտադրեցին որ բարենորոգումներու նոր ծրագիր մը ընդունին եւ ստորագրեն: Ըստ այդ համաձայնագրին, հոլանտացի եւ նորվէկիացի երկու ընդհանուր կառավարիչներ եկան այդ արեւելեան նահանգներուն մէջ բարենորոգումներու ծրագիրը իրականացնելու համար:

Պատմական կապերը եւ զանոնք շաղկապող իրադրութիւնները ակնբախ են: Սուլթան Համիտը եւ իթթիհատականները նոյն շարժառիթներով կը գործէին՝ առարկելով որ արեւելեան նահանգները Պալքանեան չեն. անոնք Թուրքիոյ սիրտն են եւ բարենորոգումները ամենամեծ վտանգը կը ներկայացնեն թուրք կայսրութեան, թուրք ժողովուրդի գոյատեւման համար:

Դէպքերու զարգացման այս փուլին մէջ էր որ Առաջին Պատերազմը ծագեցաւ 1914ի ամրան:

Հակում Դէպի Գերմանիա Առաջին Աշխարհամարտին

Իթթիհատական ղեկավարները վարանումի մէջ էին. որո՞ւն միանալ՝ Անգլիո՞ւ, Ֆրանսայի՞, Ռուսիո՞ւ, թէ՞ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ: Էնվէր եւ Թալաաթ կարգ մը նկատառումներով կը հակէին դէպի Գերմանիա: Հոս հարկ է նշել որ Ապտուլ Համիտի ջարդերուն ժամանակ, գերմանացիները չմասնակցեցան միւս պետութիւններու բողոքներուն: Ֆրանսա, Անգլիա եւ Ռուսիա պաշտօնական գրաւոր բողոքներ ներկայացուցին Համիտին, սակայն գերմանացիները մերժեցին մասնակցիլ այդ բողոքներուն եւ հետագային լաւագոյնս օգտագործեցին իրենց թրքամէտ դիրքաւորումը:

ՓՐՈՖ. ՏԲԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

Ապտուլ Համիտ մեծ համակրանք տածեց գերման կայսրին հանդեպ: Իրենց կարգին, նոյն գերմանացիները սկսան տնտեսապէս դարպասել Համիտը, որովհետեւ Ֆրանսա եւ Անգլիա տնտեսապէս տիրապետող ոյժ մըն էին թրքական կայսրութեան մէջ: Պանք Օթոմանի շահաբաժիններուն մեծ մասը կը պատկանէր Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ:

Օգտուելով հայկական ջարդերու կապակցութեամբ ստեղծուած քաղաքական տագնապէն ու անգլիացիներուն եւ ֆրանսացիներուն դէմ ուղղուած Ապտուլ Համիտի բարկութենէն, գերմանացիները սկսան շահագործել կացութիւնը: Հետեւանքը եղաւ այն, որ իբրեւ առաջին քայլ՝ Ապտուլ Համիտ Պաղտատի երկաթուղիի մենաշնորհը տուաւ գերմանացիներուն: Ուրեմն գերմանացիները տնտեսական գետնի վրայ մեծ ակնկալութիւններ ունէին Օսմանեան Կայսրութենէն: Ինչպէս գիտէք, Գերմանիա կայսրութիւն ըլլալէ առաջ՝ իշխանութիւններու համադրութենէ մը կը բաղկանար: Համեմատաբար ուշ, 1871ին, գերման եւ ֆրանսական պատերազմին գերմաններու յաղթանակէն յետոյ միայն Գերմանիան միացեալ կայսրութիւն դարձաւ Պիսմարքով: Չունենալով գաղթատիրական ասանդ մը, որով կը յատկանշուէին Ֆրանսա եւ Անգլիա, գերմանացիներուն համար Օսմանեան Կայսրութիւնը պարարտ հող մըն էր այս տեսակէտով:

Ուրեմն երբ Առաջին Պատերազմը ծագեցաւ եւ թուրքերը պէտք էր որոշէին որո՞ւ հետ դաշնակցիլ, այս բոլոր հարցերը նկատի առնելով յանգեցան այն եզրակացութեան, թէ իրենց համար շահաւէտ էր գերմանացիներուն միանալը եւ պատերազմական նախարար ու Իթթիհատական գլխաւոր ղեկավար Էնվէրը ուղղակի կարգադրեց որ այդպէս ըլլայ:

1913ի Դեկտեմբերին, Զօրավար (հետագային Մարաշախտ) Լիման Ֆօն Զանտերսի զինուորական պատուիրա-

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

կուրծինը եկաւ եւ 1914ին արդէն Իսթանպուլ սկսան գալ հարիրաւոր սպաներ ու հազարաւոր գերման զինուորներ, եւ այս առնչութեամբ շատ հետաքրքրական բան մը եղաւ:

Նախքան այդ գերման զօրավարներու պատուիրակութեան Թուրքիա գալը, ըստ Զօրավար Պրօնսարթ Ֆօն Շէլլընտօֆին, գերման Վիլհելմ կայսրը այդ պատուիրակութեան անդամները հրաւիրեց եւ երկար խօսակցութիւն մը ունեցաւ: Կայսեր շեշտած կէտերէն մէկը, ըստ այս զօրավարին, հետեւեալն էր.– Ըմբռնելով կամ իմանալով հանդերձ որ մեծ հաւանականութիւն կայ որ թուրքերը խժոժութիւններու, վայրագութիւններու դիմեն հայերու դէմ, ո՛չ միայն իբրեւ կայսր, այլեւ իբրեւ գերագոյն զինուորական հրամանատար, ան իր զօրավարներուն ազդարարեց երբեք չխառնուիլ թուրքերու ներքին գործերուն, անշուշտ ակնարկելով հայերուն: Եւ երբ որ պատերազմը ծագեցաւ, Թուրքիա երեք ամիս չէզոք մնաց ու միայն Հոկտեմբեր 30ին գերման ճնշումի տակ եւ գերմաններու հետ ոռուսերուն վրայ յարձակեցաւ նաւատորմիղով: Առ ի հետեւանք, նա՛խ ոռուսերը եւ ապա Ֆրանսա ու Անգլիա Թուրքիոյ դէմ պատերազմ յայտարարեցին:

Յեղասպանութեան Առաջին Նախաքայլը

Բայց 2 Օգոստոս 1914ին, թէեւ թուրքերը դեռ չէզոք էին, զօրաշարժ յայտարարեցին եւ ատոր հետեւանքով 20էն 45 տարեկան բոլոր հայ տղամարդերն ալ հարկադրաբար զօրակոչի ենթարկուելով զինուորագրուեցան:

Իմ կարծիքովս, հայկական ցեղասպանութեան նախապատրաստութիւնը կը սկսի այդ թուականին եւ ոչ թէ Ապրիլ 24ին, որովհետեւ շաբաթներու ընթացքին այդ բոլոր հայ զինուորներու ճնշիչ մեծամասնութիւնը կոտորուեցաւ, գնդակահարուեցաւ, սպաննուեցաւ զանազան միջոցներով:

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

Ինչպէս ուրիշ մասնագէտներ ալ կը հաստատեն, ասիկա ամենաազդու միջոցն էր ցեղասպանութիւնը դիւրացնելու, որովհետեւ ի՞նչ կը մնար անդին.– ծերեր, կիներ, երախաներ՝ բոլորն ալ համակուած ահ ու դողով: Անպատասպար մնացած ըլլալու մահասարսուռ երկիւղը Ապտուլ Համիտի ջարդերը եւ Ատանաչի կոտորածը սարսափով յիշող հայութեան այս խլեակները վերածած էր թակարդի մէջ ինկած զանգուածային որսի մը: Ծատ խորամանկ միջոցառում մըն էր ասիկա թուրքերուն կողմէ: Այսինքն՝ դիւրացնելու համար զանգուածային կոտորած մը, նախ հեռացնել եւ փնացնել պէտք էր այդ բոլոր զինուորները, որոնք ամէնէն դիւրին մահը գտան, որովհետեւ մեծ մասամբ կա՛մ գնդակահարուեցան եւ կամ սուինահար եղան: Երկու-երեք վայրկեանի մէջ բոլորն ալ սպաննուած էին:

Հայկական ցեղասպանութեան ամենաողբերգական կէտը այն է, որ մնացեալ կիները, ծերերը եւ երախաները, որոնք աքսորի ենթարկուեցան, շաբաթներով ստիպուեցան քալել ճամբաներէ, ենթարկուելով ոչ միայն ամէն տեսակի զրկանքներու եւ տառապանքի, այլ նաեւ զիրենք հալածող ամէն տեսակ թուրքերու, քիւրտերու եւ այլոց խոշտանգումներուն եւ խժոժութեանց:

Այս երկարատեւ բարբարոսութիւններուն մաս կը կազմէին նաեւ առեւանգում, կողոպուտ եւ բռնաբարութիւն:

Հիմա հարկ է բացատրել թէ երախաներու, ծերերու եւ կիներու այս զանգուածային բնաջնջումը որո՞նց միջոցաւ եւ ինչպէ՞ս եղաւ:

Ինչպէս ըսի, Իթթիհատականները որոշած էին արմատական միջոցներու դիմել, որովհետեւ հայ ժողովուրդը արմատախիլ կ'ուզէին ընել. ծերերը, կիները եւ երախաները միւսներուն պէս անխնայ պէտք է կոտորուէին: Իրենց խորհրդածութիւններու ընթացքին, անոնք շեշտեցին սա

ԱՐԽԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

կետը, թե չէին կրնար վստահիլ թուրք բանակին: Սպաներ կամ զինուորականներ խղճամտությամբ համակուած կրնային մեղքանալ ծերերուն ու երախաներուն եւ խնայել անոնց կեանքը: Որով եզրակացուցին թե այս գործին համար պէտք ունէին անգութ, վայրագ մարդերու: Եւ ըրին բան մը, որ ազգերու պատմութեան մէջ երբեք չէ պատահած:

Ցեղասպանութեան Արտակարգ Կազմակերպումը

Յանձնախումբեր կազմուեցան, իրաքանչիւրը երեք հոգիէ բաղկացող՝ զինուորական մը, արդարադատութեան նախարարութեան ներկայացուցիչը եւ բժիշկ մը: Գացին բանտերը եւ զատեցին ամէնէն վայրագ տեսքով ոճրագործները, թիւով՝ 15էն 18,000: Ասոնք բանտերէն առնելով բերին պատերազմական նախարարութեան կեդրոնական շէնքի մարզավայրը, Պոլիս, որ շաբաթ մը մարզուեցան, հագան իրենց տրուած համազգեստները եւ զետեղուեցան Թուրքիոյ բոլոր այն կետերը, ուրկէ հայ տարագիրներու կարաւանները պիտի անցնէին: Եւ հոն, բիրտ ու նախնական գործիքներով կոտորեցին հայերը:

Ասիկա այն կազմակերպութիւնն էր, զոր թուրքերը կ'անւանէին *Թէշքիլաթը Մահսուսա*, այսինքն՝ յատուկ կազմակերպութիւն, որուն ղեկավարը Օսմանեան Ընդհանուր Սպայակոյտի երկրորդ բաժնի վարիչ Գնդապետ Սէյֆին էր:

Ուրեմն ընդհանուր սպայակոյտին մէջ արդէն այս ծրագիրը մշակուած էր վայրագութիւններու իր բոլոր տարատեսակներով: Ամերիկայի դեսպան Մորկէնթաու իր գրքին մէջ կ'ըսէ թէ անգլերէն լեզուն չի բաւեր, անկատար է արտայայտելու համար այդ վայրագութիւնները:

Հիմա հարկ է հարց տալ թէ ի՞նչ պայմաններու տակ եւ ի՞նչ միջոցներով տեղահանութիւնը անհրաժեշտ նախա-

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

քայլը եղաւ լայնատարած ջարդերուն: Արդարեւ, հսկայ ձեռնարկ մըն էր այս 100,000ներով ժողովուրդը գիւղերէն, քաղաքներէն հաւաքել, ճամբայ հանել եւ կարգադրել անոնց մաքրագործումը:

Այս նպատակին համար Իթթիհատական Կուսակցութիւնը բացի այս ոճրագործներու ազատ արձակումէն, ուրիշ կարգադրութիւն մըն ալ ըրաւ: Կային ստուարաթիւ Իթթիհատական սպաներ, որոնք սպայական վարժարանն աւարտած էին: Անոնցմէ զատեց ամէնէն մոլեռանդները իր հայասպանական ծրագրին իրականացման համար: Սակայն աշխարհի մէջ ընդունուած սկզբունք մը կայ. զինուորական մը, սպայ մը պէտք չէ քաղաքականութեամբ զբաղի. զինուորը պետութեան ծառան է, պէտք չէ միջամտէ քաղաքականութեան: Սակայն եւ այնպէս, թուրք սպաներու կարեւոր մէկ մասը իթթիհատականները յաջողեցան ներգրաւել:

Առ ի հետեւանք, Իթթիհատականները ստեղծեցին երեք դասակարգի ջարդերու կազմակերպիչներ: Առաջինը՝ պատասխանատու քարտուղար (քեաթիպի մէսուլ): Երկրորդը, աւելի բարձր աստիճանի՝ պատգամաւոր (մուրահհաս): Երրորդը՝ ընդհանուր քննիչ (ուսումի միւֆէթթիշ): Իթթիհատական պատմաբան մը կ'ըսէ թէ դիտումնաւոր կերպով, այսինքն՝ կասկած չարթնցնելու համար, այս անմեղ հնչող անունները ստեղծեցին, մինչդեռ իրենց ընելիք գործը զանգուածային ոճիրի մը կազմակերպումն էր:

Իթթիհատական Կուսակցութեան գերագոյն մարմինը նահանգային կառավարիչներուն հասկցուց որ անոնք կուսակցական այս լիազօրներուն ենթակայ պիտի ըլլան: Այս տեսակ լիազօրներու համար համայնավարները ունէին *քոմիսար*, իսկ գերմանները՝ *կաուլայթէր* եզրերը: Ուրեմն բոլոր նահանգներուն մէջ այս Իթթիհատական նախկին սպաները գերակայ իշխանութիւն մը ձեռք բերին թրքական

ԱՆԿԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

բոլոր կառավարական իշխանաւորներու եւ անոնց առընթեր վարչամեքենաներու վրայ:

Ձոր օրինակ, Տրապիզոնի մէջ այդ Իթթիհատական պատասխանատու քարտուղարը (քեաթիպի մէտուլը) Ենիպահ-շէլի Նայիլն էր: Երբ տեղահանութիւնն սկսաւ, Տրապիզոնի յոյն արքեպիսկոպոսը նահանգի կուսակալ Ճէմալ Ազմիին դիմեց, ըսելով. «Ինչ կ'ըլլայ, գէթ առ այժմ տեղահանութենէ զերծ պահեցէք ծերերը, երախաները եւ հիւանդ կիները. ես կարելիս կ'ընեմ զանոնք պատրաստելու համար»: Կաշառք տուին կուսակալին եւ Ճէմալ Ազմի համաձայնեցաւ: Երբ Տրապիզոնի կուսակցական ներկայացուցիչը՝ Նայիլ, լսեց այս կարգադրութեան մասին, բարկացաւ եւ անմիջապէս հրամայեց որ բոլոր հայերը անխտիր՝ կին, երախայ, ծեր, ենթարկուին տեղահանութեան:

Էրզրումի մէջ նոյնպէս, Ֆիլիպէլի Հիլմին, Պէհաէտտին Շաքիրի աջ բազուկը, միջամտեց, որովհետեւ Էրզրումի կուսակալ Թահսինը բաւական ողջամիտ մարդ մըն էր եւ կոտորածի համամիտ չէր: Ես իմ տրամադրութեանս տակ ունիմ իր գաղտնի նամակները, որոնցմէ մէկուն մէջ Թալաաթին կ'ըսէ. «Մեծ սխալ մը կ'ընէք. հայերը ո'չ միայն շշմած եւ անմխիթար վիճակի մը մէջ կը գտնուին, այլ նաեւ բանակը պահող ժողովուրդ մըն են: Ասոնք եթէ տեղահան ըլլան, բանակին պէտքերը, ուտելիքները ո՞վ պիտի հայթաթէ»: Թալաաթ մտիկ չըրաւ:

Այս միջադէպերը ցոյց կու տան թէ ինչպիսի անդրդուելի հետեւողականութեամբ հայերը կոտորուեցան, որովհետեւ ցեղասպանութեան որոշում տալը մէկ հարց է, ատիկա կազմակերպելը եւ դաժանօրէն գործադրելը՝ տարբեր:

Եւ պատահեցաւ որ ամենավճռական եւ, միանգամայն, ամենացնցիչ վարագործիւնները կիրարկուեցան Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներու հայ բնակչութեան դէմ. այսինքն՝

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

Վան, Պիթլիս, Էրզրում, Խարբերդ, Տիգրանակերտ եւ Սեբաստիա, Տրապիզոնն ալ աւելցնելով ասոնց վրայ: Հայ բնակչութեան մեծ մասը նահանգներու սահմաններուն մէջ սպաննուեցաւ:

Միւս, արեւմտեան նահանգներուն մէջ, ինչպէս՝ Գոնիա, Պուրսա, յետոյ Իզմիտ, Թէքիրտաղ, եւայլն, հայերուն արտօնեցին որ երբեմն երկաթուղիով երթան, մեծ ջարդեր չըրին այրերու դէմ, բայց իրենց ամբողջ կատաղութիւնը, վրէժխնդրութիւնը ուղղուած էր արեւելեան վեց-եօթը նահանգներու հայ բնակչութեան դէմ:

Պէհաէտտին Ծաքիր առիթով մը այսպէս պատճառաբանեց. «Պերլինի Դաշինքին 61րդ յօդուածով, ինչպէս Փետրուար 1914ի բարենորոգումներու ծրագրով, հայերը այդ արեւելեան նահանգները լուրջ կերպով վտանգեցին՝ հազար տեսակ գլխու ցաւ եւ դժբախտութիւն պատճառելով օսմանեան պետութեան»: Միայն ցանցառ թիւով հայեր այդ նահանգներէն կրցան հասնիլ Տէր Զոր կամ այդ շրջանի անապատները:

Գալով ջարդի համար կիրարկուած միջոցներուն, երեք գլխաւոր միջոցներ խնդրոյ առարկայ են:

Նա՛խ, միջոցներու ամենագլխաւորը եւ ամենահասարակը, ինչպէս դեսպան Մորկէնթաու շեշտած է, փամփուշտ եւ վառօդ խնայելու համար, թուրքերը օգտուեցան հետեւեալ խոշտանգիչ գործիքներէն՝ դանակ, սուր, մանգաղ, մուրճ, բահ եւ բրիչ: Ինչպէս դեսպանը մատնանշած է, այդ պայմաններու տակ սպաննուիլը տանջալի մահ կը նշանակէ:

Երկրորդ միջոցը, զոր կիրարկեցին, ա՛յն եւս եզակի եղելութիւն մըն է աշխարհի պատմութեան մէջ: Սեւ Ծովը, Թուրքիոյ լիճերը եւ Եփրատ ու Տիգրիս գետերը իրենց ճիւղաւորումներով հարիւր հազարաւոր խեղդամահ հայերու մոռալ գերեզմանները դարձուցին:

ԱՎՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Երրորդ միջոցը, որ գործադրուեցաւ հայկական ցեղապանութեան մէջ, իմ կարծիքովս ամենաահռելին է: Հայ ժողովուրդի հսկայ զանգուածներ ողջ ողջ հրկիզուեցան Խարբերդի մէջ, զոր օրինակ:

Սակայն ողջ ողջ այրելու այս զանգուածային ոճիրները գործադրուեցան յատկապէս պատմական Հայաստանի սիրտը եղող Մուշի մէջ:

Մուշ քաղաքի կողքին, որուն բնակչութեան կէսը հայ էր, Մշոյ դաշտը ութսունէն իննսուն գիւղերէ բաղկացող հողաշերտ մըն էր եւ մօտաւորապէս 90-100,000 բնակչութիւն ունէր: Մեր հնադարեան վանքերէն շատեր հոն էին, Մեսրոպ Մաշտոց հոն աշխատած եւ ստեղծագործած էր: Հայութեան սիրտը, հայոց մշակոյթի, ոսկեդարի օրրանն էր Մուշը եւ հոն հայ բնակչութեան մեծ մասը ողջ ողջ այրեցին գոմերու, մառաններու եւ տուներու մէջ:

Այս ոճիրները գործադրողներուն իննսունինը տոկոսը քիւրտեր էին:

Ողջ ողջ այրելու այս մեթոսը գործադրուեցաւ նաեւ Տէր Զորի եւ շրջակայքի մէջ:

Այս Մեծ Ռճիրին Ուրացումի Հարցը

Նկատի առնելով այս բոլորը, հարց կը ծագի թէ ինչպէ՞ս կարելի է այս ահաւոր ոճիրը տասնեակ տարիներով, ամբարտաւանօրէն եւ անպարկեշտօրէն ուրանալ: Ասոր համար նախ պէտք է ըմբռնել թէ թուրքերն ինչո՞ւ կ'ուրանան եւ թէ իրենց ուրացումը ի՞նչ յատուկ տարրեր կը պարունակէ:

Նա'խ, թուրքերը կ'ըսեն թէ իրենք ցեղասպանութիւն չեն ըրած. կառավարութիւնը ոչ թէ ջարդի, այլ միայն տեղահանութեան հրաման արձակած է: Երկրորդ, կ'ըսեն թէ տեղահանութիւնը մասնակի էր, միայն արեւելեան նահանգներուն մէջ, քանի որ Պոլիս, Իզմիր հայերը ազատ մնացին,

եւայլն: Երրորդ, կ'ըսեն թէ եթէ ջարդեր տեղի ունեցան, այդ ջարդերը կատարուեցան առանց իրենց կամքին, առանց իրենց հրամանին: Տեղական թշնամութիւններ կային, որով թուրքերը հայ ջարդեցին, հայերը թուրք ջարդեցին, փոխադարձ կոտորածի պէս բան մըն էր: Յետոյ կ'ըսեն թէ, ընդհանուր առումով, ինչ որ պատահեցաւ հայերուն, քաղաքացիական պատերազմի հետեւանք էր՝ ընդհանուր պատերազմի մը պարունակին մէջ:

Այս արուեստական եւ յոյժ խարխուլ ուրացումներուն համար թուրքերը կ'օգտագործեն չորս ընդոստ պայթած ապստամբութիւններու եղելութիւնը Շապին Գարահիսար, Ուրֆա, Մուսա Լեռ եւ Վան: Չորսն ալ յուսահատական վերջին կոիւի մաքառումներ էին. փոխանակ ոչխարի պէս մորթուելու, կոուելով մեռնելու ոգիով մը տոգորուած քաջագործութիւններ էին: Չորս վայրերն ալ թրքական բանակին կողմէ պաշարուած էին: Ի՞նչ տրամաբանութեամբ կարելի է պնդել որ գրեթէ ամբողջովին անգէն ժողովուրդ մը նոյնիսկ պիտի համարձակէր մտածել քաղաքացիական պատերազմի մը մասին: Ուստի ժամանակի կորուստ է այս մասին խօսիլ:

Ուրեմն գլխաւոր հարցումը անգամ մը եւս ինքզինք կը պարտադրէ: Երէկ Քորիէնդէսի համալսարանն էի, արժանթինցի փրոֆէսորները միշտ նոյն հարցումը կ'ուղղէին. այսինքն՝ ինչո՞ւ թուրքերը կ'ուրանան. ինչո՞ւ այսքան յարատեւօրէն կը շարունակեն ուրանալ. ինչո՞ւ կը պնդեն որ ամէն բան մոռցուի յանուն նոր փոխադարձ կապերու եւ բարեկամութեան:

Ասոր պատասխանելու համար պէտք է հասկնալ թէ ի՞նչ պատճառներով թուրքերը կ'ուրանան:

Առաջինը հետեւեալն է. երբ որ պետութիւն մը, կառավարութիւն մը 85 տարի շարունակ կ'ուրանայ, կը ստէ, կ'ըսէ «չեղաւ», եւ երբեմն ալ կը պնդէ թէ հայերն է որ ջարդեցին,

ԱՐԽԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

այդ կառավարութեան, այդ պետութեան համար անկարելի է յանկարծ ըսել. «Այո՛, եղաւ»: Այս պարագային կառավարութեան վարկը կը կորսուի. թուրք պետութիւնը, թուրք փրոֆէսորները բոլոր ստախօս կ'ելլեն, եւ որքան երկար տեւէ այս ուրացումը, այնքան կը դժուարանայ ճշմարտութիւնն ընդունիլը:

Երկրորդ պատճառը, իմ կարծիքովս, վարկաբեկումն է, որ առնչուած է ցեղասպանութիւն պիտակին: Թուրքերը կ'ըսեն թէ իրենք նոր հանրապետութիւն մը ունին եւ օսմանեան պետութեան հետ պէտք չէ բաղդատուին: Իրենք կ'ուզեն Եւրոպայի միանալ. սակայն ինչպէ՞ս կրնան ցեղասպանութեան պիտակով Եւրոպա երթալ եւ նացիներու հետ բաղդատուիլ: Բոլորովին անտեսելով որ թուրք պետութիւնը, օսմանեան պետութիւնը, ջարդերու պատմութիւն մըն է, հալածանքի, ջարդի ու կոտորածի պատմութիւն եւ իրենք անոնց ժառանգորդներն են, ինքնախաբէութիւն է որ կը կատարեն: Իրականութիւնն այն է որ, երբ նպատակաշարմար է, նոյն այդ մարդիկ հպարտութեամբ կ'ըսեն թէ իրենք Օսմանեան Կայսրութեան հպարտ ժառանգորդներն են: Ասկէ քանի մը տարի առաջ համայն Թուրքիա մեծ հանդիսութիւններով Օսմանեան Կայսրութեան հիմնադրութեան 500րդ տարեդարձը տօնեց:

Երրորդ պատճառը եւ, իմ կարծիքովս, թերեւս ամենակարեւորը, հետեւեալն է. այն վայրկեանին որ թուրքերը ընդունին ցեղասպանութիւնը, տեղատարափ մը պիտի ստեղծուի հատուցումի պահանջներու: Անհատ հայեր, ինչպէս եւ Հայաստանի կառավարութիւնը, իբրեւ պահանջատէր հաւանաբար ասպարէզ իջնեն եւ դատական հետապնդումի հարցեր յարուցանեն:

Ըստ միջազգային օրէնքի, երբ նման ոճիր մը կ'ապացուցուի եւ կամ կ'ընդունուի, անկախ որեւէ պարագայէ,

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

հատուցումի հարց կը ծագի: Թուրքերը բացարձակօրէն անկարելի կը նկատեն հատուցումի որեւէ զիջում:

Նա'խ, ներկայիս, սնանկութեան սեմին մօտեցած ըլլալով, բացարձակապէս ի վիճակի չեն. Թուրքիոյ հանրապետութեան պիտճէն այսօր ամենախախտ տ պիտճէներէն մէկն է. արտաքին ու ներքին հսկայ պարտքերու բեռին տակ կը կքի ազգային տնտեսութիւնը: Անշուշտ որ, անկախատկէ, իրենց հպարտութիւնը թոյլ չի տար ընդունիլ հատուցումի հարցը եւ գլխաւոր խոչընդոտ մը կը հանդիսանայ ան:

Չորրորդ, անշուշտ այս բոլոր գիրքերը որ գրուած են ուրացումի համար եւ ուր հայերը կը ներկայացուին իբրեւ բուն ջարդարարներ, բոլորը պէտք է փոխուին, բոլորովին նոր կրթական դրութիւն մը, գրականութիւն մը, պատմագրութիւն մը, դասագիրքեր եւ ուսուցիչներու եւ դասախօսներու մօտ հիմնական հոգեփոխութիւն մը ստեղծուի:

Հիմա հարկ է վերլուծել թէ թուրքերը ի՞նչ պայմաններու տակ դիմեցին ուրացումի այս դիրքաւորումին:

Ռազմական Պարտութեան Ազդակը

Ոճիրի մը ուրացումը առհասարակ կախում ունի այդ ոճիրը գործող վարչակազմին ունեցած հզօրանքէն (power): Երբ մէկը տկար է, կը բռնուի յանցանքի մէջ, ընդունելէ բացի ուրիշ ճար չունի:

Գերմանացիները, իմ կարծիքովս, ճար չունէին, չարաչար պարտուած էին, առանց պայմանի յանձնուեցան եւ ամբողջ Գերմանիան գրաւուեցաւ ամերիկացիներու, սովետներու, անգլիացիներու եւ ֆրանսացիներու կողմէ: Ուրիշ միջոց չկար՝ եթէ ոչ ընդունիլը:

Քանիցս շեշտած եմ հրեայ փրոֆէսորներու ալ. դուք ձեզ մի խաբէք: Եթէ պատահէր որ մացիները պատերազմը

ԱՎՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

շահեին, այսօր բոլոր հրեաները պիտի գտնուէին նոյն կացութեան մէջ, ինչպէս հայերս: Յաղթական, ամբարտաւան նացիները ամբողջ աշխարհի պիտի ըսէին. «Հոլոգաւուդ. ի՞նչ հոլոգաւուդ. երեւակայութի՛ւն»: Որքա՛ն դիւրին է ժխտել եւ ուրանալ եթէ գերակայ ոյժ, հզօրանք եւ հեղինակութիւն ունիք:

Գիտէք, երբ Թուրքիա պարտուեցաւ Հոկտեմբեր 1918ին, երկիրը ամբողջովին չգրաւուեցաւ եւ թուրքը միայն մասնակիօրէն յանձնուեցաւ: Երբ կարդաք 1918-1919ի թրքական թերթերը, ինչպիսի՜ խոստովանութիւններ պիտի գտնէք թուրքերու կողմէ: Նահանգներէն կը գրեն, զոր օրինակ, թէ ինչպէս թուրքեր ականատես եղան հայերու կոտորածին, ինչպէս անոնցմէ ոմանք կ'ընդունին որ կ'ամչնան իրենց ազգէն, ըսելով որ իսլամական կրօնքը թոյլ չի տար այսպիսի խժդժութիւն, եւ կը նկարագրեն ջարդի այլազան տեսարաններ:

Թուրք ֆէմինիստ գրագիտուհի Հալիտէ Էտիպ թրքական *Վաթան* թերթին մէջ գրեց խմբագրական մը, որուն վերանգիրն էր «Մենք ի՛նչ ոճիր մը գործեցինք անմեղ հայ ժողովուրդին դէմ»: Թրքական խորհրդարանին մէջ նոյնպէս եղան շարք մը խոստովանութիւններ թուրք երեսփոխաններու եւ ծերակուտականներու կողմէ:

Զոր օրինակ, 11 Դեկտեմբեր 1918ին թրքական երեսփոխանական ժողովին մէջ, Տրապիզոնի երեսփոխան Հաֆըզ Մէհմէտ, որ փաստաբան մըն էր կոչումով, ըրաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը, որ արձանագրուած է խորհրդարանի պաշտօնաթերթին մէջ. «Ես, Տրապիզոնի երեսփոխանս, աշքովս տեսայ թէ ինչպէս օր մը Սեւ Ծովու Օրտու նաւահանգիստին, կիներ եւ ծերեր եւ երախաներ բերին, գիշերուան մութին մէջ նաւակներու մէջ թխմեցին, նաւակները բացուեցան Սեւ Ծով եւ երկու ժամ վերջը բոլորը եկան պարապ»:

Այս ծովամույն ընելու գործողությունները գրեթե միշտ կը կատարուէին կեղծիքով եւ խաբէութեամբ: Ծովուն մէջ խեղդուելու դատապարտուած զոհերուն վախը փարատելու համար անոնց կ'ըսէին. «Տրապիզոնը վտանգաւոր տեղ է. ձեզ պիտի փոխադրենք աւելի ապահով տեղեր եւ ուրիշ միջոց չկայ. նաւակով պիտի երթանք»:

Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովի ատենագրութիւններուն մէջ արձանագրուած եւ պետականօրէն կազմակերպուած այս արտակարգ խժոժութիւնը առանձին կամ բացառիկ եղելութիւն մը չէ:

Ամէնէն կարեւորը թրքական պատերազմական ատեանի պարագան է: Երկու տարի, 1919էն 1921, թրքական պատերազմական այս ատեանը հայկական տեղահանութիւններու եւ ջարդերու նուիրուած դատերը տեսաւ: Ահագին պաշտօնական վաւերագիրներ մէջտեղ ելան, յատկապէս՝ պաշտօնական հեռագիրներ, որոնց հիման վրայ խնդրոյ առարկայ դատարանները յաջորդաբար Տրապիզոնի, Եոզկատի, Խարբերդի կոտորածներուն առնչուած վճիռներ արձակեցին: Այս դատավճիռները հիմնուած էին երկու գլխաւոր եզրակացութիւններու վրայ: Առաջին՝ հայերու զանգուածային բնաջնջումը կանխամտածուած ոճիւր մըն էր. երկրորդ՝ այդ ոճիւրը կազմակերպուեցաւ եւ գործադրուեցաւ Իթթիհատ Կուսակցութեան կողմէ:

Ուրեմն այս պայմաններուն մէջ էր որ Թուրքիա մօտաւորապէս երկու տարի ժամանակ ունեցաւ մեղաշանկան ըսելու եւ խոստովանելու: Նոյնիսկ թուրք նախարար մը հատուցումի անհրաժեշտութեան մասին արտայայտուեցաւ: Ենթական հրէական ծագումով տնտեսական նախարար Մէհմետ Ճավիտն էր, որ ո'չ միայն պատերազմի ընթացքին, այլ նաեւ պատերազմէն յետոյ դահլիճին մէջ նոյն նախարարական պաշտօնը կը վարէր եւ հայկական ցեղասպա-

ԱՎԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

նութեան գլխաւոր հեղինակ Թալաաթի մտերիմ բարեկամն էր: Ծավիտ 1918 Հոկտեմբերին յայտնեց որ կառավարութիւնը իր կարելին պիտի ընէ դարմանելու համար հայերու կորուստները:

Բայց ի՞նչ պատահեցաւ: Երբեմն կը մտածեմ որ հայ ժողովուրդին չափ անբախտ ժողովուրդ չկայ: Ամէն անգամ որ այսպիսի յոյսի ճշոյլ մը կը յայտնուի, յանկարծ դժիւն անբախտութիւն մը կու գայ անհետացնել այդ ճշոյլը եւ ստեղծել նոր անբախտութիւններ: Նիւրըմպերկի մէջ ռամկավար երկիրներ՝ Ֆրանսա, Անգլիա եւ Ամերիկա, կրցան լեզու գտնել իրենց թշնամի սովետներուն հետ եւ իրաւական ճակատ մը կազմելով ճացիները դատական հետապնդումի ենթարկեցին ու պատիժներ տնօրինեցին:

Դաշնակիցներու Անմիաբանութիւնը՝ Գրաւական Քէմալիզմի Վերելքին

Թուրքիոյ մէջ, 1919ին եւ 1920ին յաղթական ազգեր եւ դաշնակիցներ՝ անգլիացիները, ֆրանսացիները եւ իտալացիները, գաղթատիրական մարմաջներէ մղուած, սկսան իրարու նախանձիլ: Թուրքիոյ ո՞ր հողը որո՞ւ բաժին պիտի իյնայ:

Իտալացիները կ'ուզէին որ Իզմիրը իրենց տրուի եւ երբ տեսան թէ անգլիացիները կարգադրեցին որ յոյները զայն ունենան, սարսափելիօրէն լարուեցան անգլիացիներուն դէմ: Նման պատճառներով, ֆրանսացիները նոյնպէս լարուեցան անգլիացիներու դէմ եւ առ ի հետեւանք՝ նախկին այս դաշնակիցները աղիտալիօրէն պառակտուեցան: Մութաֆա Քէմալ արտակարգ խորամանկութեամբ մը օգտագործեց այս պառակտուածութիւնը. ի վերջոյ ի՞նչ եղաւ:

Ֆրանսացիները եւ իտալացիները նախ սկսան իրենց յաղթական պետութիւններու գաղտնի ժողովներու որոշում-

ները թաքուն կերպով փոխանցել Մուսթաֆա Քէմալին: Մուսթաֆա Քէմալ օրը օրին կը տեղեկանար թե անգլիացիները ի՞նչ պիտի ընեն: Յետոյ սկսան գաղտնի կերպով զինամթերք եւ զէնք դրկել. մա՛նաւանդ՝ իտալացիները:

Մուսթաֆա Քէմալ սկսաւ կազմակերպուիլ եւ ասպարէզ կարողալ Սուլթանին կառավարութեան, որ սերտօրէն եւ հարկադրաբար կը գործակցէր անգլիացիներու հետ: Օգտուելով այս բոլորէն, Քէմալ սկսաւ զինուորական կազմակերպութիւն ստեղծել, շահագործեց պոլշեիկները, շահագործեց պառակտուած յաղթական դաշնակիցները, այնպէս մը ըրաւ որ պոլշեիկները ստուար քանակով ոսկիի, իսկ ֆրանսացիներն ու իտալացիները զէնքի պաշարներ դրկեն:

Խեղճ, անկախ Հայաստանը, որ հագիւ երկու տարուայ կեանք ուներ, չկրցաւ կանխել այս աղէտը, երբ անփորձ ղեկավարները մէկ կողմէ, թրքամէտ քարոզչութիւն կատարող քոմունիստները միւս կողմէ գործի գլուխ անցած էին: Գարապէքիի բանակը ներխուժեց Հայաստան, քանի մը շաբաթէն ամբողջ Կարսն ու Արտահանը ետ առին եւ մտան Կիւմրի կամ Ալեքսանտրափոլ:

Յոյժ նշանակալից է որ երբ կարդանք կարգ մը թուրք հեղինակներու գործերը, կը նկատենք որ թուրքերը մեծ վախ մը ունէին. վարանելով իրենք իրենց հարց կու տային. «Յարձակի՞նք Հայաստանի վրայ, թե՞ ոչ»:

Գարապէքիի շատ վստահ էր եւ արտօնութիւն ուզեց Մուսթաֆա Քէմալէն Հայաստանի վրայ յարձակելու համար: Մուսթաֆա Քէմալ ըսաւ. «Իսկ եթէ պարտուիս, ի՞նչ պիտի ըլլայ: Յետոյ, մենք իմա անուն հանեցինք իբրեւ ջարդարար ժողովուրդ. քու բանակդ պիտի խուժէ, նորէն ջարդ պիտի ըլլայ,– ենի քըրըմլար (նոր ջարդեր) արտայայտութիւնը գործածեց ան,– ամբողջ աշխարհը կրկին մեզի դէմ պիտի լարուի»:

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Նոր դեպքերու զարգացումով, Գարապէքիրը համոզեց եւ երեք ամիս յետոյ, Անգարայէն Մուսթաֆա Քէմալը յարձակումի պաշտօնական հրամանը տուաւ: Եւ այդ յարձակումին զուգահեռ, լաւատեղեակ թուրք հեղինակ Ճէմալ Քուրթայ կը գրէ թէ թրքական նոր քէմալական կառավարութեան խորհրդարանին մէջ կ'աղօթէին ձեռքերը բացած. «Աստուած իմ, Աստուած իմ, աման, մի՛ ըներ որ պարտուիինք: Եթէ պարտուիինք Հայաստանի բանակէն, վերջացած է Թուրքիան»:

Սարսափելի վախի մէջ էին որ Գարապէքիրը թերեւս անտեղի լաւատեսութեամբ մը յարձակումի անցաւ: «Հայաստանի կառավարութիւնը թէւ թշուառ վիճակի մէջ է, սակայն բանակ մը ունի եւ մենք կրնանք պարտուիլ: Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը», կը մտածէին անոնք: Եւ սակայն բախտը ժպտեցաւ իրենց:

Անփորձ հայ ժողովուրդին բանակը տակաւին նոր կազմուած էր եւ, ամենակարեւորը, հայ քոմունիստները սկսան պառակտել հայ բանակն ու ժողովուրդը իրենց գլխաւոր կարգախօսով. «Ենթարկուեցէք սովետներուն եւ կարմիր բանակը տէր կը կանգնի մեզի»:

Կարսը, որ ամրակուռ բերդ մըն էր, հարիւրաւոր թնդանօթներով լեցուն, առանց մէկ թնդանօթ իսկ գործածելու՝ ինկաւ թուրքերուն ձեռքը: Այսպիսով գօտեպնդուած, Քէմալական շարժումը նոր ոգի, եռանդ եւ խրախոյս ստացաւ:

Այս պայմաններուն տակ էր որ նորաբոյս քէմալիստ բանակը սկսաւ դառնալ դէպի արեւմուտք եւ պատրաստուիլ խիզախելու յունական բանակին դէմ:

Հետաքրքրական է եւ կ'արժէ անդրադառնալ հետեւեալ կէտին: Գեազիմ Գարապէքիրը հակառակ էր Մուսթաֆա Քէմալին, որովհետեւ այս վերջինը կ'ուզէր սուլթանական կառավարութիւնը ջնջել, հանրապետութիւն ստեղծել, մինչ-

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

դեռ ինքը կապուած էր սուլթանին հետ՝ զայն նկատելով կայսերական թրքութեան խորհրդանիշ: Բայց ազգային գերագոյն շահերու համար գնաց Մուսթաֆա Քէմալին, ըսելով. «Կը խոնարհիմ ձեր առաջ. կ'ենթարկուիմ ձեր հրամանին»:

Թուրքերու այս ատակութիւնը՝ ծայրագոյն տագնապներու եւ վտանգներու պարագային իրենց անձնական հարցերը մոռնալու եւ միահամուռ կամք մը ստեղծելու՝ ուշագրաւ նշանակութիւն մը ձեռք կը բերէ հայերուն համար, յատկապէս արդի հայկական պատմութեան մէջ: Նկատի առնուելիք հարց մըն է թէ թուրքերը ինչպէ՞ս յաջողեցան:

Թրքական ազատագրական շարժումը Հայաստանի բանակին ինչպէ՞ս յաղթեց, յունական հսկայ բանակը ինչպէ՞ս պարտութեան մատնեց:

Հոս ի յայտ կու գան շարք մը թուրք զօրավարներ, որոնք իրենց կրթութիւնը ստացած էին թրքական սպայակոյտի հոշակաւոր կանառին մէջ (Հարպիյէ), այսինքն՝ այն ատենւան մայրաքաղաք Իսթանպուլի սպայից դպրոցը:

Թրքական հինաւորաց զինուորական ասանդութիւնը մեծ դեր մը խաղաց գրեթէ առ ոչինչէ ռազմական ոյժ ստեղծելու համար: Մուսթաֆա Քէմալ բոնութիւններու դիմեց բանակ կազմելու համար. բանա՛կ, ուր՝ հակառակ տիրող քառասային պայմաններուն՝ յաջողեցաւ յոյժ պարտադիր կարգապահութիւն ստեղծել: Ծատ թուրքեր՝ յոգնած եւ ընկճուած, չորս տարի տեսած պատերազմի մը ատերներու բեռներով կքած, չէին ուզեր նոյնիսկ զինուորութեան մասին լսել: Քէմալ սպառնաց, բռնեց, կախաղան հանեց եւ ի վերջոյ ահագին զինուոր հաւաքեց:

Ասոր փոխարէն ի՞նչ պատահեցաւ Հայաստանի մէջ: Պէտք է երբեմն անաշառ քննութեան ենթարկել մեր պատմութիւնը: Հայաստանի մէջ նոր վէճ մը, կոի մը ծագեցաւ

ԱՎԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Անդրանիկի եւ Դաշնակցութեան միջեւ: Անդրանիկ խիստ զայրացաւ,- կ'ըսեն թէ բաւական բարկացոտ մէկն էր,- եւ այդ ճգնաժամային պահուն իր բանակը լքեց ու հեռացաւ Հայաստանէն:

Յոյները ի՞նչ ըրին: Յունաստանի բանակը մխրճուած էր Թուրքիոյ սիրտը: Անոնք հասան մինչեւ Աֆիոն Գարա-հիսար: Անգարան՝ թուրք հանրապետութեան, Մուսթաֆա Քէմալի նոր ոյժի կեդրոնը վտանգի մէջ էր: Յունական բանակը անգլիական օգնութեամբ քալեց մինչեւ Անգարայի մօտերը եւ հո՛ւն ալ թուրքերուն բախտը ժպտեցաւ: Յանկարծ, ինչպէս Հայաստանի մէջ, Յունաստանի մէջ ալ կոիւ ծագեցաւ թագաւորին եւ Վեհիգելոսի միջեւ: Յունաստան հանրապետութի՞ւն պիտի ըլլայ, թե՞ թագաւորութիւն: Եւ տասնեակ, եթէ ոչ հարիւրաւոր յոյն սպաներ, մոլեռանդ սպաներ, լքեցին Թուրքիոյ ճակատը, գացին Յունաստան այդ ներքին պայքարներուն մասնակցելու, եւ երբ պատե-րազմը վերջացաւ, Յունաստանը պարտուած էր, թուրք բանակը հասած էր մինչեւ Իզմիր, ծովը քշած բոլորը: Յունաստանի մէջ դատաստան եղաւ եւ այս քաղաքական խնդիրներով ճակատը լքած սպաներէն գլխաւորները պատիժի ենթարկուեցան գնդակահարուելով:

Այս կապակցութեամբ յոյն բրոֆէտոր մը վերջերս Աթէնքի մէջ ինծի կ'ըսէր. «Եթէ մենք քիչ մը խելք գործածէինք, հայերը եւ յոյները միանային, հայերը արեւելքէն, յոյները արեւմուտքէն, Թուրքիան չէր ըլլար այն, ինչ որ է այսօր: Սպառած թուրք ժողովուրդ մը, չորս տարի պատերազմի մէջ, եւ մենք թանկագին առիթ մը փախցուցինք»:

Ուրեմն հարկ է անդրադառնալ թէ ինչպիսի մեծ տարբե-րութիւն կայ 1918էն 1920ի շրջանի եւ անոր հետեւող ժամանակաշրջանին առնչուող թուրք ժողովուրդի հոգե-բանութեան մէջ:

ՓՐՈՖ. ՏԲԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏԻԵԱՆ

1918-1920ի տիրապետող հոգեվիճակը յաճախ կ'արտայայտուէր «Մեղա՛յ, ի՛նչ մեծ ոճիր գործեցինք, դարման մը պէտք է գտնել» մտայնութեամբ: Եւ այս հոգեբանութիւնը մեծ արագութեամբ փոխուեցաւ երբ Մուսաֆա Քէմալ մէջտեղ ելաւ, ոյժ ստեղծեց, յաղթեց հայերուն եւ յոյներուն, ու մտաւ Իսթանպուլ:

Ի՛նչ հետաքրքրական եւ հզօր գործօն մըն է ոյժը. ինչպէ՛ս արմատականօրէն կը փոխէ ան մարդու հոգեբանութիւնը: «Մեղայ, մեղայ» ըսող թուրքերը սկսան բրտօրէն եւ լրբօրէն ուրանալ ցեղասպանութիւնը («Ի՛նչ ջարդ, ի՛նչ կոտորած: Զեր հայ կամաւորները ի՛նչ ոճիրներ գործեցին. դուք էք որ ահագին թուրք սպաննեցիք»: Յանկերգի վերածուած ուրացումի այս բանաձեւերը ծագում առին եւ թափ ստացան միայն քէմալական շարժման նուաճումներէն յետոյ եւ մարդիկ տակաւին կը հարցնեն թէ թուրքերը ինչո՞ւ կ'ուրանան:

Ինչպէս որ ջարդ ընելը, ոճիրը պայմանաւորուած է հսկայ ոյժով,– դուք պէտք է շատ զօրաւոր ըլլաք բաղդատմամբ զոհին,– նոյնպէս այդ ոյժը, որ անգլերէնով փաուըր (power) կը կոչուի, պայման է, որպէսզի համարձակութիւնը ունենաք ուրանալու նոյն այդ ոճիրը:

Ոճիրն ու ոճիրի ուրացումը սերտօրէն կապուած են հզօրանքի եւ ոյժի հետ: Թուրքիոյ 85 տարիներու ուրացումները այսպիսի հասարակ յայտարարի մը կարելի է վերածել. այսինքն՝ բացատրել թուրքերու ուժային գոյավիճակով:

Հեռանկարներու Տարտամութիւնը

Ուրեմն հարց կը ծագի, իբրեւ վերջաբան. ի՛նչ հեռանկարներ կան այս հարցին լուծման համար: Այսինքն՝ կարելի՞ է յոյս տածել որ օր մը ցեղասպանութիւնը ո՛չ միայն թրքական, այլեւ ընդհանուր ճանաչում գտնէ:

ԱՆՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Թէեւ ճիշդ է որ ցարդ եւրոպական կարգ մը խորհրդարաններ, ինչպէս՝ Ռուսիոյ, Կիպրոսի, Յունաստանի, խորհրդանշային կերպով ճանչցան Հայկական Ցեղասպանութիւնը, բայց խորհրդարանները ո՛չ հեղինակութիւն, ո՛չ ալ ազդեցութիւն ունին միջազգային գետնի վրայ: Գործադիր իշխանութիւններն են որ վճռական դեր կը կատարեն հոս, եւ այսօր բացի Ֆրանսայէն, ո՛չ Ռուսիոյ, ո՛չ ուրիշ որեւէ ազգի խորհրդարանի կողքին կայ գործադիր մարմին մը որ ճանչցած ըլլայ զայն:

Կ'արժէ հոս կրկնել Սիամանթոյի արհամարհանքը: Իբրեւ թէ քաղաքակիրթ ազգ մը՝ Անգլիա, իբրեւ թէ քաղաքակիրթ ազգեր՝ Ամերիկա եւ Գերմանիա, այսօր անամօթաբար կը խուսափին, կը վարանին, եւ երկդիմի լեզու գործածելով խնդրական կը դարձնեն Հայկական Ցեղասպանութեան ահաւոր իրականութիւնը:

Երբ երկու տարի առաջ հրաւիրուած էի անգլիական խորհրդարանին առաջ ելոյթ ունենալու Հայկական Ցեղասպանութեան մասին, հոն արտաքին գործոց նախարարութեան ներկայացուցիչներէն մէկը տգեղ բառ մը գործածեց, ըսելու համար թէ Հայական Ցեղասպանութիւնը փաստուած չէ: Ան գործածեց ամպիվալենդ (ambivalent) բառը, որուն հայերէնն է երկդիմի: Այսինքն՝ յայտնի չէ, տարտամութիւն մը, անորոշութիւն մը կայ, որ արդեօ՞ք իսկապէս եղածը ցեղասպանութիւն մըն էր:

Ըսի. «Յարգելի Տիկին, Գերմանիոյ կողքին, աշխարհի ամենամեծ արխիւները, ուր հայկական ցեղասպանութիւնը փաստուած է, անգլիական պետական արխիւներն են: Ահագին նիւթ կայ անգլիական արխիւներուն մէջ: Դուք օր մը ձանձրոյթը յանձն առա՞ծ էք այդ արխիւներուն վրայ աչք նետելու: Թոյնպիս, անգլիացի մեծ պատմագէտը, 1916ին վաւերագիրներու վրայ հիմնուելով հատոր մը

հրատարակեց Հայկական Ցեղասպանության փաստաբանական կապակցությամբ: Ինչպիսի՜ ամօթ է Անգլիոյ պէս կառավարութեան մը համար նման խեղկատակութիւն մը ընելը»: Հոս միտքս կու գայ հնդիկ փիլիսոփայ Թակորի մէկ խօսքը: Թակոր, որ շատ լաւ կը ճանչնար Անգլիոյ պատմութիւնը, ըսած է. «Ես կը հիանամ անգլիական ժողովուրդի ազնուութեան վրայ, բայց երբ որ հարցը կը վերաբերի անգլիական կառավարութեան, ամենափտած եւ ամենախարդախ կառավարութիւնը կը ներկայացնէ ան»:

Արդարեւ, պէտք է ընդունիլ որ, առհասարակ, կառավարութիւններուն մէջ բարոյական զգացումը շոգիացած է: Ամերիկեան ազգային արխիւներուն մէջ այնքա՜ն նիւթ կայ, եւ ինչպիսի՜ նիւթեր:

Մինչեւ 1917ի Ապրիլը, Ամերիկա չէզոք էր եւ Տրապիզոնի, Խարբերդի, Հալէպի մէջ կային ամերիկեան հիւպատոսներ, որոնք ահագին տեղեկութիւններ դրկած են Ուաշինկթոն Հայկական Ցեղասպանութեան մասին: Եւ սակայն այսօր, այս կառավարութիւնը կը համարձակի ըսել թէ վստահ չէ որ ցեղասպանութիւն եղաւ: Այնպէս որ հարցը սա է:

Եթէ պատահէր որ Հայաստան բարգաւաճէր եւ ունենար հզօր բանակ, հզօր տնտեսութիւն, միլիոններով բնակչութիւն՝ 2-3 միլիոն ժողովուրդի փոխարէն, եւ եթէ պատահէր որ Թուրքիա համեմատաբար տկարանար, ես վստահ եմ որ այս հարցը հեշտութեամբ լուծում կը գտնէր: Բայց տկար ենք: Այսօր թուրքերը արհամարհանքով կը նային Հայաստանի վրայ: «Եթէ ոռոսերը չըլլան, 3,000,000 ժողովուրդ էք եւ ձեր Հայաստանը 48 ժամէն կրնանք գրաւել՝ եթէ պէտք ըլլայ», կ'ըսեն: Այս եւ նման խօսքերու մէջ քանդակուած է ընդհանրապէս թրքական կեցուածքը հանդէպ Հայաստանի:

Թրքական այս յոխորտ կեցուածքը անյեղլի՞ է արդեօք:

ԱՎՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պատմությունը անակնկալներով լի է: Կրնայ պատահիլ որ Թուրքիոյ մէջ քաղաքացիական պատերազմ տեղի ունենայ: 70ական թուականներուն ձախակողմեան ոյժերը այնքան զօրացած էին Թուրքիոյ մէջ, որ նոյնիսկ իմ մէկ թուրք աշակերտս կ'ըսէր թէ արեւելեան նահանգներուն մէջ անոնք նոր մայրաքաղաք մը պիտի ստեղծէին եւ Անքարայի դէմ պատերազմ վարէին՝ սոցիալիսդ-քոմունիսդ կառավարութիւն մը ստեղծելու համար. բայց բանակը միջամտեց եւ ամէն ինչ ջուրը ինկաւ:

Ուրեմն քաղաքացիական պատերազմի հեռանկարը առ այժմ շատ աղօտ է. սակայն տնտեսական քայքայումի վտանգը միշտ առկայ է: Այսօր թրքական պիտճէն բաւական խարխուլ է: Ծուրջ 250 երկիւիոն տոլարի պարտք ունին թուրքերը. ներքի՛ն եւ արտաքին պարտք: Եւ հակառակ ասոր, թուրքերը այսօր ամբարտաւանօրէն կը սպառնան որ եթէ Հայկական Յեղասպանութիւնը ընդունիք, ձեզի այս պիտի ընենք, այն պիտի ընենք, եւայլն:

Սակայն ի՞նչ պիտի ընեն կամ պիտի կրնան ընել:

Կ'արժէ հոս օրինակ մը տալ: Երբ որ երկու-երեք տարի շարունակ ֆրանսական խորհրդարանին մէջ Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման մասին վիճաբանութիւններ եղան, թուրքերը շարունակ կը սպառնային. «Աման, եթէ ընդունիք, ֆրանսական մեծ ընկերութիւններու հետ մեր առետրական համաձայնագիրները պիտի ջնջենք, այս պիտի ընենք, այն պիտի ընենք, հարուած պիտի տանք ֆրանսական տնտեսութեան, եւայլն»:

Երբ Նախագահ Ժիրաք վերջապէս ստորագրեց Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման օրէնքը, երկու-երեք ամիս թուրքերը ձեւակերպութիւններ ըրին, ջնջեցին որոշ համաձայնագիրներ, բայց, ինչպէս ակնկալելի էր, հինգ ամիս յետոյ, այդ նոյն թուրքերը մօտեցան Ֆրանսայի՝

ՓՐՈՖ. ՏՔԹ. ՎԱՀԱԳՆ ՏԱՏՐԵԱՆ

հարկադրաբար, եւ թրքական պլըֆը իր ծիծաղելիութեամբը կատակերգութեան մը վերածուեցաւ:

Հակառակ այս բոլորին, թրքական թաքուն եւ բացայայտ սպառնալիքները տակաւին ի զօրու են: Նոյնիսկ հզօր ամերիկացին տակաւին թրքական սպառնալիքի տակ է: Ամերիկեան արտաքին գործոց նախարարութիւնը շարունակ հայերուն կը թելադրէ որ չգրգռեն թուրքերը:

Ամերիկացիները կոչ կ'ընեն հայերուն, ըսելով. «Հանդարտեցէք, հաշտութեամբ այս հարցը կը լուծուի: Հիմա թուրք-հայկական հաշտութեան յանձնախումբ մը կայ»: Այսինքն՝ հայերը մեղմացնեն ցեղասպանութեան ճանաչման իրենց պահանջը եւ նոյնիսկ հրաժարին անկէ:

Ըսել կ'ուզեմ թէ թրքական այս սպառնալիքները մեծ մասամբ սին են, սակայն եւ այնպէս թուրքերը կը յաջողին համոզել, որ ասոնք իսկապէս լուրջ եւ վտանգաւոր սպառնալիքներ են, հարկադրելով որ Եւրոպական եւ ամերիկեան կառավարութիւնները զգուշութեամբ վերաբերին:

Հայկական Ցեղասպանութեան Թուրքիոյ կողմէ ճանաչումի միակ միւս հեռանակարը կը կայանայ Թուրքիոյ՝ Եւրոպական Միութեան միանալու առաջադրանքին յաջողութեան մէջ: Սակայն ես չեմ համոզուած որ վերջ ի վերջոյ Եւրոպա լուրջ կերպով նկատի պիտի առնէ Թուրքիոյ թեկնածութիւնը: Ահաւոր խոչընդոտներ կան, ինչպէս Գերմանիոյ նախկին վարչապետ Հէլմութ Շմիտդ իր մէկ գրքին մէջ կը շեշտէ: Հոն ան տաւր էջեր նուիրած է այս հարցին հետեւեալ խորագիրով՝ «Ինչո՞ւ Եւրոպա Պէտք Չէ Ընդունի Թուրքիան», եւ մէկ առ մէկ թուելով կ'ըսէ թէ նա'խ կայ մշակոյթի հարց մը. թուրքերը պիտի խուժեն Եւրոպա եւ կրօնական ու այլ խնդիրներ պիտի առաջանան:

Երկրորդ, կ'ըսէ, միլիոնաւոր թուրքեր պիտի խուժեն Եւրոպա եւ ահագին խնդիր պիտի ելլէ տնտեսութեան մէջ:

ԱՎՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Յետոյ, Թուրքիա ահագին խնդիրներ ունի իր դրացիներուն հետ, որոնք Եւրոպայի հետ ոչ մէկ առնչութիւն ունին:

Միւս կէտը, որ ամենակարեւորն է իմ կարծիքովս, այն է թէ, ինչպէս կ'ըսէ Շմիտդ, թուրքերը այնքան արագ կ'աճին, որ 20-25 տարի յետոյ 100,000,000ը պիտի անցնին, կարելի է 40 տարի, 50 տարի յետոյ, եւ եթէ Եւրոպական Միութեան միանան, Եւրոպական Խորհրդարանին մէջ թուրք երեսփոխանները աւելի մեծ քանակ պիտի ունենան՝ քան թէ ամբողջ Եւրոպայի երեսփոխանները:

Շմիտդ կ'աւելցնէ. «Հարց կու տամ ձեզի. ի՞նչ պիտի ընէք. Եւրոպան թուրքերու կողմէ պիտի կառավարուի թուրք երեսփոխաններու մեծամասնութեամբ»:

Այս բոլորէն ետք ան առաջ կը քշէ տնտեսութեան հարցը: Թուրքիան, կ'ըսէ Շմիտդ, բեռ պիտի ըլլայ Եւրոպայի. խարխուլ տնտեսութիւն մը ունի ան, ցած է անոնց մակարդակը: Միեւնոյնը ըսաւ նաեւ Ֆրանսայի նախկին նախագահ Ժիսգար Տէսթէնկ:

Այսօր, Եւրոպա կը պնդէ որ թուրքերը ընդունին դառնալ աւելի ժողովրդավար (տէմոքրատ), որպէսզի իբրեւ թեկնածու լուրջի առնուին: Այնպէս կ'երեւի թէ Եւրոպա կը փափաքի Թուրքիան դէպի ժողովրդավարութիւն մղել, առանց խոստանալու որ ի վերջոյ ան պիտի ընդունուի իբրեւ անդամ:

Ներկայիս, Գերմանիոյ մէջ պայքար կայ ընտրութեան: Սոցիալ-տէմոքրատներն են որ կառավարական դէկը առած են իրենց ձեռքին մէջ եւ կը դարպասեն Թուրքիան: Բայց իրենց հակառակորդ պահպանողական երեք գերման կուսկացութիւնները վճռական կերպով դէմ են Թուրքիոյ Եւրոպայի միանալուն: Անընդունելի է, կ'ըսեն անոնք: Յետոյ, եթէ պատահի որ յառաջիկայ ընտրութիւններուն

պահպանողականները կառավարական ղեկը ձեռք առնեն, հարցը վերջացած է, որովհետեւ որպէսզի Թուրքիա Եւրոպայի կողմէ ընդունուի՝ միասնական քուէ պէտք է. եթէ Եւրոպական Միութեան մէկ անդամ իսկ հակառակի եւ վէթօ դնէ, թեկնածուն անդամ չի կրնար ընդունուիլ: Լուքսեմպուրկն ալ հակառակ է: Ուրիշ վերապահներ ալ կան:

Անանկ որ Թուրքիոյ Եւրոպա ընդունուելու հարցը շատ խնդրական է. բայց եթէ պատահի որ ընդունուի, հոս յոյսի նշոյլ մը կայ, որովհետեւ այդ ժամանակ Թուրքիա պիտի հարկադրուի որդեգրել, ընդունիլ եւրոպական արժէքներ, խօսքի ազատութիւն, մամուլի ազատութիւն, պատմութիւնը քննելու ազատութիւն, կառավարութեան միջամտութեան անընդունելիութիւն:

Այսօր թուրք պատմաբաններու մեծ մասը մաս կը կազմէ Թուրք Պատմագէտներու Միութեան եւ Թուրքիոյ Պատմագէտներու վարկածը Հայկական Յեղասպանութեան վերաբերեալ, վարկածն է թուրք կառավարութեան:

Կարգ մը թուրք ազատամիտ պատմագէտներ, որոնք մաս չեն կազմեր այդ միութեան, հեզմանքով կ'օգտագործեն *րէսմի թարիհ* (պաշտօնական պատմութիւն) արտաշայտութիւնը. այսինքն՝ կառավարութիւնն ունի պաշտօնական վարկած մը՝ թէ Հայկական Յեղասպանութեան պատմութիւնն այսպէ՛ս է, եւ ատիկա պէտք է ընդունիլ:

Եթէ Թուրքիա Եւրոպայի միանայ, այս կացութիւնը պիտի սրբագրուի: Անկախ մտածող թուրք պատմագէտներ երեւան պիտի գան եւ ասպարէզ կարդալէ յետոյ պաշտօնական թրքական վարկածին, պիտի սկսին պրպտել. շատ հաւանաբար իմ գործերս ալ ամբողջ պիտի տարածուին Թուրքիոյ մէջ՝ հայկական ջարդերու փաստարկումներով եւ կայ ահագին համալսարանական սերունդ մը, որուն մղումովը թուրքիա հաւանաբար նոյն քայլը պիտի առնէ,

ԱՎՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

ինչպէս Գերմանիա առաւ, ընդունելով որ մեծ ոճիր մը գործեց, որուն համար ալ ներողութիւն խնդրեց եւ հատուցումներ ըրաւ:

Սա, անշուշտ, ժամանակ պահանջող յառաջընթաց մըն է, եթէ Եւրոպայի միանալու ծրագիրը իրականանայ:

Եզրակացնելով, հարկ է շեշտել որ Հայկական Ցեղասպանութիւնը ո՛չ միայն պատմականօրէն անժխտելի եւ բացարձակ իրողութիւն մըն է, ո՛չ միայն իրաւականօրէն անժամանցելի մեծ ոճիրի մը կարգավիճակը ունի, այլեւ կը մնայ եղերական սուգի արտակարգ դարբնոց մը, ուր ազգային պատկանելութեան տենչերը եւ հակումները մշտանորոգ կերպով կը շաղկապուին: Թրքական յարատեւ ժխտումները եւ ուրացումները այս իմաստով Հայկական Ցեղասպանութեան իրադրութիւնը երկսայրի դաշոյնի մը վերածած են. մէկ կողմէ անոնք բրտօրէն կը խոցեն մեր անհատական զգացումները եւ մեր ազգային արժանապատուութիւնը, բայց միւս կողմէ ալ նոյնպէս կը խթանեն եւ նոյնիսկ կը նուիրականացնեն մեր կորովը, մեր կիրքը՝ ամուր կերպով կառչելու համար մեր ազգային ինքնութեան: